

MARK MAZOWER

Επιμέλεια

Μετά τον πόλεμο

Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ, ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1943-1960

Μετάφραση
ΕΙΡΗΝΗ ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΠΟΥΛΟΥ

Επιμέλεια
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΣΤΑΝΑΡΑΣ

Δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Κόκκινη τρομοκρατία: Η βία της Αριστεράς στην Κατοχή

Στάθης Ν. Καλύβας

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να αμφισβητήσει και να συμβάλλει στην αναθεώρηση μιας κεντρικής και μάλλον κυρίαρχης παραδοχής στη έρευνα του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου: ότι η Αριστερά (το ΕΑΜ και το ΚΚΕ) υπήρξε ο κύριος (ή και μοναδικός) αποδέκτης της βίας.

Η εμφάνιση και κυριαρχία μιας τέτοιας αντίληψης δεν πρέπει να εκπλήσσει. Αφενός η ήττα σε έναν εμφύλιο πόλεμο τείνει να είναι ολοκληρωτική ως εκ τούτου, οι ιστορησιακές της ηττημένης παράταξης υποφέρουν δυσανάλογα. Πράγματι, οι περισσότερες περιγραφές βιαιοτήτων σε βάρος οπαδών της Αριστεράς συνήθως επικεντρώνονται στο διάστημα αμέσως μετά την Κατοχή (1945-47) —που συχνά περιγράφεται ως η περίοδος της «λευκής τρομοκρατίας»— ή στην τελική φάση του Εμφυλίου πολέμου (1947-49) και τα επακόλουθά του. Αφετέρου οι αναφορές στην αριστερή τρομοκρατία, άφθονες όσο και ασαφείς, αποτέλεσαν βασικό όπλο στο ιδεολογικό οπλοστάσιο της Δεξιάς. Έτσι, η κατάρρευση της ιδεολογικής ηγεμονίας της Δεξιάς το 1974 διέγραψε όλες τις αναφορές στην αριστερή τρομοκρατία. Πράγματι, η πρόσφατη επιστημονική ιστορική έρευνα τείνει να παραβλέπει,¹ να ελαχιστοποιεί² ή να εξοραίζει³ την αριστερή τρομοκρατία.⁴ Τόσες έμμεσες και σιωπηρές ελαχιστοποίησης του φαινομένου, συμπεριλαμβανομένης και της επιλογής ενός ασύμμετρου λεξιλογίου, διακρίνονται ακόμη και σε σοβαρά επιστημονικά έργα. Για παράδειγμα, η Ρίκη Βαν Μπουσχότεν χαρακτηρίζει τη βία του ΕΑΜ «επαναστατική βία» και τη βία της Δεξιάς «τρομοκρατία».⁵ Επιπλέον, οι σπάνιες αναφορές στην αριστερή τρομοκρατία συνοδεύονται κατά κανόνα από ερμηνείες που σπεύδουν να επιστημονοποιήσουν τον περιορισμένο, ασήμαντο ή έκτακτο χαρακτήρα της. Εν ολίγοις, διατυπώνεται το επιχείρημα ότι η βία της Αριστεράς υπήρξε μια εκτροπή περιορισμένης έκτασης.⁶ Μολονότι αυτός ο ισχυρισμός βασίζεται σε επιλεκτικά και συνήθως στρεβλά στοιχεία, παραμένει μέχρι σήμερα αδιαμφισβήτητος εξ' αιτίας κυρίως της απουσίας συστηματικής εμπειρικής έρευνας για την εμφύλια βία. Οι διαθέσιμες πηγές είναι ανεκδοτολογικού χαρακτήρα: είτε τα σαφώς μεροληπτικά απομνημονεύματα αριστερών και δεξιών βετεράνων είτε οι σύγχρονες αφηγήσεις Βρετανών στρατιωτικών συνδέσμων, που και αυτές απαιτούν προσοχή λόγω αντιαριστερής

προκατάληψης.⁷ Πρόσφατες τοπικές μελέτες μεμονωμένων χωριών επιτρέπουν χρήσιμες παρατηρήσεις, αλλά παραμένουν περιορισμένης αξίας στο βαθμό που δεν μπορούν να γενικευθούν πέραν των χωριών τα οποία αφορούν.⁸

Αντίθετα, η διερεύνηση της αριστερής («κόκκινης») τρομοκρατίας που παρουσιάζεται στο άρθρο αυτό βασίζεται στην πρώτη (και μέχρι σήμερα μοναδική) συστηματική και μεγάλης κλίμακας εμπειρική διερεύνηση της εμφύλιας βίας. Βασισμένη σε εκτεταμένη έρευνα που διεξήχθη αρχικά στην Αργολίδα αλλά και στις γειτονικές περιοχές της Κορινθίας και της Αρκαδίας, η εν εξελίξει αυτή έρευνα στηρίζεται (1) σε περίπου 200 συνεντεύξεις με συμμετέχοντες και απλούς ανθρώπους στις επαρχίες Άργους και Ναυπλίας του νομού Αργολίδας (2) στο πλούσιο αρχαιολογικό υλικό του Εφετείου Ναυπλίου, καθώς και σε βρετανικά, γερμανικά και αμερικανικά αρχεία (3) σε δημοσιευμένα και αδημοσίευστα απομνημονεύματα, αυτοβιογραφίες και τοπικές ιστορίες.⁹ Ως εκ τούτου, η εμπειρική βάση του παρόντος κεφαλαίου είναι εκτεταμένη (εφόσον περιλαμβάνει μια περιοχή με πληθυσμό 40.000 κατοίκους σε περίπου 60 χωριά) και ταυτόχρονα αξιόπιστη (εφόσον συνδυάζει προφορικές και γραπτές, πρόσφατες και παλιότερες, δεξιές και αριστερές πηγές και αφηγήσεις ατόμων που συμμετείχαν ενεργά στη σύγκρουση, αλλά και απλών ανθρώπων). Με βάση αυτή την έρευνα, κατάφερα να καταγράψω το σύνολο των βίαιων θανάτων στον άμαχο πληθυσμό σε δύο από τις τρεις επαρχίες της Αργολίδας. Εδώ αξίζει να σημειωθεί πως μολονότι η βία μπορεί να λάβει πολλές μορφές, η δολοφονία είναι μια από τις πλέον ακραίες εκφράσεις της.

Στόχος αυτής της έρευνας δεν είναι η συμβολή σε μια στεία και πολιτικά στρατευμένη διαμάχη περί συγκριτικής ωμότητας: είναι σαφές πως όλες οι πλευρές κατέψησαν στην τρομοκρατία. Αντίθετα, η επικέντρωση στην κόκκινη τρομοκρατία κρίνεται απαραίτητη για δύο λόγους: πρώτον, για την αποκατάσταση των γεγονότων και, δεύτερον, επειδή η ολοκληρωμένη διερεύνηση της εμφύλιας βίας προϋποθέτει τη συγκριτική ανάλυση των χρήσεων της τρομοκρατίας από το σύνολο των πολιτικών δρώντων. Ενώ, όμως, οι γνώσεις μας για τη βία της Δεξιάς, ιδιαίτερα στη διάρκεια της Κατοχής, έχουν εμπλουτιστεί από πρόσφατες έρευνες,¹⁰ δεν ισχύει το ίδιο και για τη βία της Αριστεράς.

Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού επισημαίνεται πως η κόκκινη τρομοκρατία στην Αργολίδα υπήρξε μια κεντρικά σχεδιασμένη διαδικασία που εξυπηρετούσε την επίτευξη των στρατηγικών στόχων του ΕΑΜ και του ΚΚΕ: εξετάζεται επίσης ο βαθμός στον οποίο το πόρισμα αυτό ισχύει και για την υπόλοιπη χώρα. Στη συνέχεια, αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο η κόκκινη τρομοκρατία συνδέεται, πρώτον, με τη βία των Γερμανών και των τοπικών τους συμμάχων στην Κατοχή και, δεύτερον, με την βία των δεξιών συμμοριών μετά την Απελευθέρωση. Προκύπτει πως η πλήρης κατανόηση της δυναμικής της εμφύλιας βίας μπορεί να προέλθει μόνο από μια ολοκληρωμένη ανάλυση που θα συνδέει τις μορφές τρομοκρατίας που χρησιμοποίησαν οι διάφοροι πολιτικοί δρώντες: από την ενσωμάτωση συγκεκριμένων και μεμονωμένων περιστατικών στην συνολική αλληλουχία γεγονότων στην οποία ανήκουν και από το συνδυα-

σμό πολλών διαφορετικών μεταξύ τους πηγών. Τα πορίσματα αυτά αναδεικνύονται μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα που υποδεικνύουν πως φαινομενικά μεμονωμένες περιπτώσεις γερμανικής τρομοκρατίας και δεξιάς «λευκής» τρομοκρατίας μπορεί να οδηγήσουν σε παραπλανητικές ερμηνείες εάν αποσυνδεθούν από την κόκκινη τρομοκρατία και δεν τοποθετηθούν στη σειρά των γεγονότων στα οποία ανήκουν – κάτι που μπορεί να προκύψει μόνον από τον δημιουργικό συνδυασμό πολλαπλών πηγών.

ΚΟΚΚΙΝΗ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ: ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ

Η Αργολίδα: κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο

Η Αργολίδα, στο βορειοανατολικό τμήμα της Πελοποννήσου, με διοικητικό κέντρο το Ναύπλιο και εμπορικά το Άργος, δεν παρουσιάζει εθνικές και θρησκευτικές διαιρέσεις, αν και πολιτισμικά δεν είναι ομοιογενής: σχεδόν ο μισός πληθυσμός της αποτελείται από Αρβανίτες διγλωσσους ορθόδοξους χριστιανούς (ελληνικά και αρβανίτικα), με συνείδηση της πολιτισμικής τους διαφορετικότητας και ταυτόχρονα με έντονη αίσθηση της ελληνικής εθνικής τους ταυτότητας. Η ενδεχόμενη αυτή εθνική διακριτική τομή δεν πολιτικοποιήθηκε στη διάρκεια του Εμφυλίου: αρβανίτικα και μη χωριά ήταν εξίσου πιθανό να στραφούν προς τη μία ή την άλλη παράταξη και εξίσου προδιατεθειμένα στην ειρήληψη ή μη βίας.

Όπως το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής Ελλάδας, στην Αργολίδα κυριαρχούσε η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση. Η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία εξαφανίστηκε μέσα από τις διαδοχικές μεταρρυθμίσεις στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Το αποτέλεσμα ήταν σχεδόν κάθε αγροτική οικογένεια να καλλιεργεί τη γη που κατείχε. Στην πεδιάδα της Αργολίδας (για την οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία από τη δεκαετία του 1940), 5.090 αγροκτήματα αντιστοιχούσαν σε 5.360 οικογένειες. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930, οι τελευταίες μεγάλες μοναστηριακές εκτάσεις διανεμήθηκαν στους αγρότες των γύρω χωριών. Ο αριθμός των ακτημόνων νοικοκυριών δεν ξεπερνούσε το 5%, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία των νοικοκυριών κατείχε κτηματική περιουσία ίση με εκείνη που μπορούσε να καλλιεργήσει χωρίς εργατική βοήθεια: ελάχιστες οικογένειες κατείχαν περισσότερη γη από εκείνη που μπορούσαν να καλλιεργήσουν μόνες τους. Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές. Μ' άλλα λόγια, οι ταξικές διαιρέσεις ήταν περιορισμένες. Μολονότι δεν απονίσταζε κάποια εσωτερική κοινωνική διαστρωμάτωση στο εσωτερικό των χωριών, πράγμα που αντανάκλασε διαφορές στα μεγέθη των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, αυτή η «ταξική» δομή ξεπερνούσαν από έναν υψηλό βαθμό κοινωνικής κινητικότητας και από την παρουσία ρουστών και μεταβάλλομενων κόθων «φατριών» που περιελάμβαναν μέλη από όλα τα «κοινωνικά στρώματα» του χωριού – ενίοτε στη βάση της καταγωγής και της συγγένειας.¹¹

Στην πολιτική σκηνή κυριαρχούσαν τα μοναρχικά κόμματα, όπως ίσχυε γενικότερα στην Πελοπόννησο, ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα ασκούσε ελάχιστη επιρροή – στοιχείο ακόμη πιο έντονο στις επαρχίες του Αργοναίου και της Ναυπλίας, όπου τα τρία μοναρχικά κόμματα στις εκλογές του 1936 άγγιζαν το 71,3% των ψήφων, τα βενιζελικά κόμματα το 27,1%, ενώ το ΚΚΕ δεν ξεπέρασε το 1% (0,75%).¹² Οι αριθμοί αυτοί ήταν ομοιογενώς μοιρασμένοι σε ολόκληρη την περιοχή, υποδηλώνοντας την απουσία ενδοπεριφερειακών διαμερίσεων. Επιπρόσθετα, η Αργολίδα δεν είχε ιστορία εξεγέρσεων ή μαζικής βίας. Από την εποχή της Επανάστασης του 1821, σοβαρές διενέξεις αποτέλεσαν μόνο η επιτυχημένη στρατιωτική εξέγερση κατά του Όθωνα το 1862 και ο Εθνικός Διχασμός (1916), χωρίς και στις δύο περιπτώσεις να εκδηλωθούν σημαντικά κρούσματα βίας.¹³ Πράγματι, ο Παναγιώτης Αιλιός, στέλεχος του ΚΚΕ από το χωριό Μηδέα (Γκέρμπετσι), σημειώνει αμέσως στα (αδημοσίευστα) απομνημονεύματά του την απουσία παράδοσης κοινωνικών και πολιτικών αγώνων στην Αργολίδα.

Η εμφάνιση του ΕΑΜ

Η Αργολίδα υπέστη την ιταλική κατοχή από το 1941 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943, και στη συνέχεια, μετά τη συνθηκολόγηση των ιταλικών δυνάμεων, την γερμανική κατοχή μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1944.¹⁴ Παρά την τοπική τους αδυναμία, οι ελάχιστοι κομμουνιστές της Αργολίδας εκμεταλλεύτηκαν την εγγύτητα της περιοχής με την Αθήνα και κατόρθωσαν να αναπτύξουν γρήγορα ένα μαζικό εαμικό κίνημα. Αντίθετα από τις ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας, το ΕΑΜ κατάφερε να δημιουργήσει μια δυναμική πολιτική οργάνωση πριν από την εμφάνιση του ΕΛΑΣ. Τελικά το ΕΑΜ στην Αργολίδα παρέμεινε πολύ ισχυρότερο του ΕΛΑΣ, ο οποίος στρατολόγησε λίγους σχετικά άνδρες.¹⁵ Οι ηγετικές φυσιογνωμίες του αντιστασιακού κινήματος στην περιοχή ήταν πολιτικά στελέχη και όχι αντάρτες οπλαρχηγοί.

Η πρώτη συνεδρίαση του ΕΑΜ στην Αργολίδα πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1942, μετά την αποστολή ενός στελέχους του κόμματος στην περιοχή για το συντονισμό της δράσης του ΕΑΜ και του ΚΚΕ.¹⁶ Σε συνεδρίαση που πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1943, αποφασίστηκε η ανάπτυξη της παράνομης τότε οργάνωσης του ΕΑΜ σε ολόκληρη την Αργολίδα. Το καλοκαίρι του 1943, η αντάρτικη δράση στη βόρεια Πελοπόννησο πήρε σοβαρές διαστάσεις, όταν μια ομάδα 60 αντάρτων του ΕΛΑΣ στάλθηκε στην Πελοπόννησο από τον Αρη Βελουχιώτη για να ενισχύσει την ανάπτυξη αυτή. Πρώτη τους ενέργεια ήταν η διάλυση των μικρών εθνικιστικών ομάδων που αποτελούνταν κυρίως από αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, επιτυγχάνοντας έτσι την μονοπόληση του αντιστασιακού κινήματος. Η συνθηκολόγηση της Ιταλίας στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1943 ενίσχυσε σημαντικά τον ΕΛΑΣ καθώς του παρείχε τον απαραίτητο οπλισμό ενώ παράλληλα δημιούργησε ένα κενό εξουσίας στην περιοχή. Ο ΕΛΑΣ εκμεταλλεύτηκε το κενό αυτό οργανώνοντας επιθέσεις ενάντια στα λιγστά ορεινά φυλάκια της χωροφυλακής. Ως τον Οκτώβριο του 1943, οι

περισσότεροι χωροφυλάκες είχαν καταφύγει στο Ναύπλιο και το Αργοναίο όπου είχαν εγκαταστήσει φρουρές οι Γερμανοί. Η Αργολίδα ήταν πλέον υπό τον πλήρη έλεγχο του ΕΑΜ με εξαίρεση λιγστά φυλάκια σε μικρά χωριά της παραλίας και της πεδιάδας.

Με λίγα λόγια, η πρώην συντηρητική και μοναρχική Αργολίδα ξαφνικά αλλά ξεκάθαρα μετατράπηκε σε προύργιο του ΕΑΜ. Ανεξάρτητα από την παρούσα πολιτική τους τοποθέτηση, οι πληροφωρητές μου υπογράμμισαν ότι κατά την περίοδο αυτή η υποστήριξη στο ΕΑΜ υπήρξε σχεδόν καθολική.¹⁷ Το ότι μια περιοχή χωρίς παράδοση σε κοινωνικούς αγώνες και με ελάχιστη κομμουνιστική παρουσία μετακινήθηκε πολιτικά με τρόπο τόσο γρήγορο και σαρωτικό, υποδηλώνει τη σημασία της Κατοχής (και της ουσιαστικής της κατάρρευσης) ως κεντρικού και ανεξάρτητου παράγοντα στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων.

Ως τον Νοέμβριο του 1943, το ΕΑΜ κυριαρχούσε πλέον ανεμπόδιστα στα χωριά της Αργολίδας μέσω των τοπικών και περιφερειακών οργάνωσών του.¹⁸ Ως τον Ιανουάριο του 1944, είχαν δημιουργηθεί οργανωτικοί πυρήνες του Κομμουνιστικού Κόμματος σχεδόν σε κάθε χωριό, και ο κομματικός μηχανισμός γνώριζε γρήγορη ανάπτυξη. Το ΕΑΜ φορολογούσε τον πληθυσμό, τροφοδοτούσε τις μάχες μονάδες του ΕΛΑΣ που δρούσαν στα ορεινά, εξέδιδε δεικτες μετακίνησης από χωριό σε χωριό, κινητοποιούσε τον πληθυσμό σε διάφορες βοηθητικές οργανώσεις, αστυνόμενε την περιοχή και απένειμε δικαιοσύνη μέσω ενός δικτύου «Λαϊκών Δικαστηρίων». Με άλλα λόγια, το ΕΑΜ είχε εξελιχθεί σε κρατικό οικοδόμημα. Στην βιβλιογραφία παρατίθεται συχνά η εκτίμηση του Chris Woodhouse για τα πλεονεκτήματα που πρόσφερε στην ορεινή Ελλάδα η κυριαρχία του ΕΑΜ: «Τα οφέλη του πολιτισμού και της κοινότητας εισέρευσαν στα βουνά για πρώτη φορά. Σχολεία, τοπική κυβέρνηση, δικαστήρια και υπηρεσίες κοινής ωφελείας, των οποίων η λειτουργία είχε διακοπεί με τον πόλεμο, επαναλειτούργησαν. Θέατρα, εγχοστάσια, κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις άρχισαν για πρώτη φορά ... Το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ άνοιξε το δρόμο για τη δημιουργία εκείνου που οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν αμελήσει: ενός οργανωμένου κράτους στα ελληνικά βουνά».¹⁹ Παραλείπεται όμως η παράλληλη επισήμανση πως η δημιουργία ενός κράτους δεν παρέχει μόνο οφέλη αλλά συνεπάγεται και καταστολή κρατικού τύπου.

Με βάση τα στοιχεία που συγκεντρώσα εκτιμώ πως σχεδόν το 90% του συνόλου των βίαιων θανάτων που υπέστη ο άμαχος πληθυσμός της Αργολίδας στο πλαίσιο εμφύλιων συγκρούσεων, από την Κατοχή (1941) ως το τέλος του Εμφυλίου (1949), συντελέστηκαν μέσα σε ένα χρόνο, μεταξύ Σεπτεμβρίου 1943 και Σεπτεμβρίου 1944.²⁰ Μέσα σ' αυτό το διάστημα, μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις διαφορετικές περιόδους βίαιων συγκρούσεων: τον χειμώνα του 1943-44· την άνοιξη του 1944· τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1944· και τον Αύγουστο του 1944.

ΧΕΙΜΩΝΑΣ 1943-44

Μέχρι τον χειμώνα του 1943, δεν είχε εκδηλωθεί ανοικτή πόλωση ή εκτεταμένη βία στη περιοχή. Ελάχιστοι άνθρωποι είχαν χάσει τη ζωή τους, κυρίως ζωνοκλέφτες που είχαν εκτελεστεί είτε από τις κατοχικές αρχές είτε από τις πρώτες ομάδες του ΕΛΑΣ. (Μία από τις σημαντικότερες συνέπειες της Κατοχής και της εθνοφύλης κρατικής εξουσίας υπήρξε η αύξηση της εγκληματικότητας στην επαρχία.) Επιπλέον, το ΕΑΜ εκτέλεσε κάποιους από τους πιο μισητούς συνεργάτες των Ιταλών. Οι συνεργάτες αυτοί, εγκληματικές κυρίως φασισγονιμίες, ήταν μισητοί σε όλους επειδή εκβίαζαν και λήστευαν συστηματικά τους κατοίκους· τα κίνητρά τους ήταν σαφώς υλικά και όχι ιδεολογικά. Το ξεκαθάρισμα των συνεργατών αυτών και των ζωνοκλεφτών καθώς και η επιβολή αποτελεσματικής αστυνομικής βοήθειας την καθολική σχεδόν αποδοχή του πληθυσμού και οδήγησε στην ουσιαστική αύξηση του αισθήματος ασφάλειας – κάτι που ίσχυε και στην υπόλοιπη Ελλάδα.²¹ Ένα εαμικό στέλεχος στην Ήπειρο περιέγραφε το συναίσθημα αυτό: «Την κατάσταση αυτή και κανένα άλλο σκοπό να μην είχε ο ΕΛΑΣ με την εμφάνιση των πρώτων αντάρτων ομάδων την αντιμετώπιζε αποτελεσματικά και πλήρης τάξει και ασφάλεια επικράτησε σ' όλες τις περιοχές της χώρας που είχε στον έλεγχό του».²²

Αυτό δεν σημαίνει βέβαια πως οι πρώτοι σπόροι της πόλωσης δεν είχαν ήδη αρχίσει να ριζώνουν. Κάτω από τη φαινομενικά καθολική υποστήριξη προς το ΕΑΜ, αναπτύσσονταν ήδη αρκετές τοπικές συγκρούσεις, συχνά γύρω από το ζήτημα της στελέχωσης των τοπικών επιτροπών του ΕΑΜ. Όπως επισημαίνει ο Λυλές στα απομνημονεύματά του, οι αρχικές προσπάθειες στρατολόγησης στο χωριό του είχαν αποτύχει για τέτοιου είδους λόγους όπως π.χ.: «Δεν γίνονται μέλος της οργάνωσης γιατί ο τάδε και ο τάδε είναι ήδη μέλη της». Επιπλέον, το ΕΑΜ είχε τιμωρήσει ορισμένα άτομα για ασημαντά παραπτώματα, πραγματικά ή όχι· οι ποινές περιλάμβαναν πρόστιμα και ξυλοδαρμούς, αλλά όχι εκτελέσεις. Οι εξελίξεις αυτές προκαλούσαν δυσαρέσκεια, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου τα θύματα ήταν άνδρες με κάποια επιρροή στο χωριό και θύτες νεαροί «νταήδες» χαμηλότερης κοινωνικής θέσης.

Η πρώτη συστηματική εκστρατεία δολοφονίας αμάχων στην Αργολίδα έλαβε χώρα τον Νοέμβριο του 1943: οργανώθηκε από το ΕΑΜ και όχι από τις δυνάμεις κατοχής. Πρόπει να σημειωθεί πως η πρώτη ολοσχερής καταστροφή χωριού στην Αργολίδα από γερμανικά στρατεύματα πραγματοποιήθηκε στις αρχές Νοεμβρίου του 1943, μετά τον (τυχαίο) θάνατο τριών Γερμανών στρατιωτών από αντάρτες του ΕΛΑΣ. Για αντίποινα, οι Γερμανοί πυρπόλησαν το χωριό Προσύμη (Μπεριμπάτι), και τέσσερις κάτοικοι του χωριού έχασαν τη ζωή τους στην προσπάθειά τους να διαφύγουν. Δεν σημειώθηκαν όμως μαζικά αντίποινα.

Η εκστρατεία τρομοκρατίας που διεξήγαγε το ΕΑΜ τον χειμώνα του 1943-44 δεν περιορίστηκε στην Αργολίδα. Ένα παρόμοιο κύμα δολοφονιών ολόκληρη την Πελοπόννησο την ίδια εποχή,²³ ενδεχομένως και ολόκληρη τη χώρα.²⁴ Οι δολοφονίες ήταν έργο των ομάδων της ΟΠΛΑ – που αποτελούσαν συνδυασμό μυστικής αστυνομίας και εκτελεστικών ομάδων. Πολύ σύντομα οι ομά-

δες αυτές έγιναν γνωστές για την ανελέητη βία τους, η μνήμη της οποίας διατηρείται ακόμη ζωντανή: σε συνέντευξή του, πρώην μέλος της ΟΠΛΑ περιέγραψε την αποστολή του χωρίς περιστροφές: «Δεν ήμουν κανονικός αντάρτης, ήμουν αντάρτης του διαβόλου».

Ο Charles Tilly έχει παρατηρήσει πως η «βία σπάνια αποτελεί ατομική διαδικασία: συνήθως προκύπτει από την αλληλεπίδραση αντιπάλων».²⁵ Δεν αρκεί, λοιπόν, να αναφερθεί απλώς πως το ΕΑΜ ξεκίνησε αυτό το κύμα βίας, χωρίς να αναφερθούν οι λόγοι. Η συγκροτημένη βία μπορεί να θεωρηθεί αντανάκλαση δύο σημαντικών εξελίξεων στη κεντρική πολιτική σκηνή: πρώτον, της απόφασης που έλαβε η κυβέρνηση των δασολόγων το καλοκαίρι του 1943 σχετικά με τη σύσταση επικρατικών μονάδων, που έγιναν ευρύτερα γνωστές ως «Τάγματα Ασφαλείας», συνέπεια της διαπίστωσης πως το μεγαλύτερο μέρος της επαρχίας τελούσε υπό τον έλεγχο του ΕΑΜ και πως οι γερμανικές δυνάμεις δεν μπορούσαν πλέον να αστυνομιούν αποτελεσματικά την ελληνική επικράτεια· δεύτερον, από την απόφαση της ηγεσίας του ΚΚΕ να προλάβει αυτή την εξέλιξη, την οποία θεώρησε ως κρίσιμη απειλή.

Στην Αργολίδα, τα Τάγματα Ασφαλείας εμφανίστηκαν τον Μάιο του 1944 (στη γειτονική Κορινθία είχαν εμφανιστεί ήδη από τον Ιανουάριο). Η χειμερινή δολοφονική εξόρμηση του ΕΑΜ το 1943-44 είχε προκαλέσει είκοσι εννέα θύματα ενώ αρκετοί άνθρωποι από το Άργος και το Ναύπλιο είχαν απαχθεί και εκτελεστεί στα γύρω βουνά. Την ίδια εποχή, δυο απομονωμένα μοναστήρια (κοντά στα χωριά Μπόρσα και Χέλι) μετατράπηκαν σε στρατοπέδα συγκέντρωσης, όπου μεταφέρονταν, ανακρίνονταν, βασανίζονταν και ενδεχομένως εκτελούνταν οι κρατούμενοι. Αντίστοιχα, το απομονωμένο ορεινό χωριό Λίμνες λειτουργήσε και από σαν τόπος κράτησης και εκτέλεσης. Η γεωγραφική θέση αυτών των στρατοπέδων ήταν στρατηγικής σημασίας: εκτεινόταν στην Αργολίδα από τα δυτικά (Μπόρσα) ως τα ανατολικά (Χέλι)· οι Λίμνες βρισκόταν στο κέντρο, σχηματίζοντας ένα τόξο που κύκλωνε την πεδιάδα.

Αν και μερικά από τα θύματα, ιδιαίτερα στις πόλεις, είχαν υπάρξει συνεργάτες των γερμανικών αρχών κατοχής, δεν ίσχυε το ίδιο για την πλειοψηφία. Μάλιστα, τα στέλνει του ΕΑΜ δεν τους περιέγραφαν σαν «προδοτές» αλλά σαν «αντιδραστικούς». Συνήθως επιτίθεται για τοπικές «προσωπικότητες»: προσέχοντες κοινοτήτων, γιατρούς, εμπόρους, εφεδρικούς αξιωματικούς, δηλαδή δυναμικά στοιχεία που θα μπορούσαν να κινηθούν εναντίον του εαμικού κινήματος και να επηρεάσουν τους συμπολίτες τους. Οι υποψίες εναντίον τους είχαν να κάνουν με μύλλων ασημαντά ζητήματα: συχνά ταξίδι σε κάποια κατεχόμενη από τους Γερμανούς πόλη, απόκριση ή άρνηση παράδοσης κάποιου όπλου, άρνηση πληρωμής φόρων ή εκτέλεσης κάποιου αποστολής που τους ζητούσε το ΕΑΜ, έκφραση κριτικής κατά του ΕΑΜ, ασέχεια και πείραγμα κάποιου τοπικού μέλους του στο καφενείο, κ.ά.

Επρόκειτο για ασημαντά ζητήματα στο βαθμό που η κριτική κατά του ΕΑΜ δεν πήγαινε πάντοτε από στενά πολιτικές απόψεις, όπως η προτίμηση στη μοναρχία. Σχεδόν όλοι την περίοδο εκείνη αντιμετώπιζονταν τους στόχους που είχε εξαγγείλει το ΕΑΜ, δηλαδή την εθνική απελευθέρωση, ενώ ταυτόχρονα δεν υποπτεύονταν τον ισχυρό παρασημαστικό ρόλο του ΚΚΕ. Εντούτοις, πολλοί κάτοικοι δυ-

ανασχετούσαν με τις καθημερινές απαιτήσεις σε τροφή και εργασία που συνεπαγόταν η συγκρότηση και συντήρηση ενός στρατού· πολλές εθνοφυλακές τοπικές ισορροπίες διαταράχθηκαν από τη σύνθεση των περιφερειακών επιτροπών του ΕΑΜ, ενώ πολλοί τοπικοί ηγέτες του (γνωστοί ως «υπεύθυνοι»), μόλις απέκτησαν την εξουσία, άρχισαν να χρησιμοποιούν τη θέση τους για να ξεκαθαρίσουν παλιούς λογαριασμούς και να ταπεινώσουν προσωπικούς τους εχθρούς. Με τις δολοφονίες, όσοι ήταν εχθρικά διακείμενοι προς την τοπική ηγεσία του ΕΑΜ κατάλαβαν το μέγεθος του κινδύνου που διέτρεχαν και σώπησαν.

Με την έννοια αυτή, η εκστρατεία τρομοκρατίας του ΕΑΜ υπήρξε επιτυχημένη: προκάλεσε τρόμο σε μεγάλη κλίμακα και συνέβαλε στην αμοιβαία δυσπιστία και την κατάρρευση της εμπιστοσύνης μέσα στις τοπικές κοινότητες. Με τον τρόπο αυτό, ανέκοψε εν τη γενέση της την αμειψιότητα του μονοπωλιακού του ρόλου και οπότερησε τη συμμετοχή σε ενέργειες εναντίον του. Η εσκεμμένη πρόκληση φόβου είναι ένα χαρακτηριστικό που προκύπτει με σαφή τρόπο από τις συνεπείς δεξιές και αριστερών πληροφοριοδοτών.²⁶ «Πολλές φορές δεν μιλάγες εδώ γιατί δεν ήξερες τι σου γινόταν», ισχυρίζεται μια (αριστερή) γυναίκα. «Υπήρχε φόβος. Φόβος και τρόμος». Ένας αριστερός από το ορεινό χωριό Φρουσούνα διατυπώνει την άποψη αυτή:

Κι εμείς κατ' αρχή δεν είχαμε καταλάβει εδώ. Εμείς εδώ τα χωριάτοπαιλα εδώ πέρα. Δεν είχαμε καταλάβει τι θα ειπεί επανάσταση. Και ο γιατρός ο Μιχαλόπουλος [μετριοπαθής στέλεχος του ΕΑΜ στην περιοχή] ο οποίος ήταν και θείος μου, μου είπε έμεναν μια συμβουλή να πούμε. Μου λέει τώρα εδώ με την επικρατούσα αυτή κατάσταση δεν θα λες όχι. Θα εκτελείς χωρίς αντίδραση. Θέλουν το μουλάρι, θα το δώσεις. Είναι επανάσταση μου λέει. Σε σκοτώνει και το μουλάρι κι εμένα και δεν δίνει λόγο. Και δεν θα λες κουβέντες. Θ' ακούς.

Δύο στοιχεία αξίζουν μνείας. Το πρώτο είναι ο αυθαίρετος χαρακτήρας της τρομοκρατίας –όπως φαίνεται και από την παραπάνω αφήγηση– στοιχείο που χαρακτηρίζει την Γασκαβίνικη και την Σοφιετική τρομοκρατία.²⁷ Συχνά, δεν υπήρχε προφανής λόγος για κάποια σύλληψη. Το «Ποτέ δεν μάθαμε γιατί ο τάδε σκοτώθηκε» είναι μια απορία που εμφανίζεται συχνά στις συνεντεύξεις. Σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορούσαν καν να υποθέσουν το λόγο για τον οποίο κάποιος είχε χάσει τη ζωή του. Το δεύτερο στοιχείο είναι ο πρωτοφανής χαρακτήρας της τρομοκρατίας. Τίποτα παρόμοιο δεν είχε ξανασυμβεί στους ανθρώπους αυτούς ή στους γονείς τους. Οι ελληνικές αρχές ουδέποτε είχαν καταφέρει σε τέτοιον είδος πρακτική. Ούτε οι προσωπικές τριβές αλλά ούτε και οι πολιτικές διαμάχες είχαν αποτελέσει ποτέ αφορμή για την εκδήλωση τέτοιας βίας. Ο Αμερικανός προεφρευτής στην Ελλάδα έγραψε αργότερα σε μια από τις εκθέσεις του πως «Όσοι γνωρίζουν τις σχετικά αναίμακτες "ελληνικές επαναστάσεις" του παρελθόντος, θα εκπλαγούν ή και θα αισθανθούν ερώτη με όσα συνέβησαν στην επανάσταση αυτή».²⁸ Το ίδιο επισήμανε και ένας Βρετανός δημοσιογράφος:

Εδώ, στην Ελλάδα, επικρατούσε μεγάλη έχθρα ανάμεσα στους βενιζελικούς και τους μοναρχικούς και το ένα προξενικό διαδεχόταν το άλλο αλλά χωρίς σαφούς πτωμάτων... Οι Έλληνες ποτέ άλλοτε δεν έχυσαν αίμα Ελλήνων όπως τούτο το εθνοκτόνο [1944] στην Πελοπόννησο και τη Μακεδονία. Το δικτατικό πνεύμα είναι αντίστοιχο με εκείνο που επικρατούσε στους καθγάδες των βενιζελικών με τους μοναρχικούς, η έκφρασή του όμως χαρακτηρίζεται από μια καινοφανή θηριωδία, έτσι ώστε οι Αθηναίοι, τρομοκρατημένοι από τις ιστορίες που μαθαίνουν, ζητούν από τον ξένο να πιστέψει ότι τέτοια πράγματα –ο αρακτηριασμός και η δολοφονία των κρατουμένων, η αφαγή ομήρων, οι σφαγές στα χωριά του ΕΕΣ [δηλ. τα χωριά που συνεργάζονταν με τους Γερμανούς στη Μακεδονία]– δεν είναι πράξεις Ελλήνων αλλά Βουλγάρων και Γερμανών που έχουν διεισδύσει στις τάξεις του ΕΛΑΣ.²⁹

Επιπρόσθετα, ενώ η βία που ασκούσαν οι κατοχικές δυνάμεις μπορούσε να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο της ξένης κατοχής, η βία που ασκούσε το ΕΑΜ και η οποία ενέπλεκε γείτονες και είχε εξαπολυθεί από Έλληνες στο όνομα της απελευθέρωσης της χώρας, αρχικά πρέπει να φάνηκε ακατανόητη. Το σημείο αυτό χρειάζεται να υπογραμμιστεί καθώς διεικδύνει την κατανόηση της έντασης της αντίδρασης που ξέσπασε αργότερα ενάντια στο ΕΑΜ.

Η επιτυχημένη τρομοκρατία στοχεύει στην επίτευξη της μέγιστης συμμόρφωσης με τη χρήση ελάχιστης βίας. Η τρομοκρατία όμως προκαλεί και δυσάρεσκα. Όπως διαπίστωσε ένας Βρετανός στρατιωτικός σύντακτος που δρούσε στην Κορινθία και την Αχαΐα, «Πάνω απ' όλα [ο χωρικός] απεχθάνεται να "δανείζει" το μοναδικό του μουλάρι σε άτομα για τα οποία δεν τρέφει τον παραμικρό σεβασμό. Κουβεντιάζει το θέμα με τους συγχωριανούς του σε κάποια σκοτεινή γωνιά, συνωμοτεί εναντίον του ΕΑΜ και σχεδιάζει να απαιλαγεί τουλάχιστον από το ΕΑΜ του χωριού του, αλλά δεν έχει όπλο. Έτσι, σιωπάζει διαρκώς, είστα από πάνω τώρα, αλλά θα δείτε».³⁰ Όσο ο συσχετισμός δυνάμεων παρέμενε αναλλοίωτος και ο έλεγχος ανήκε στο ΕΑΜ, αυτή η υποβόσκουσα δυσάρεσκα παρέμενε συγκαταληπτή και η βία περιορισμένη. Όταν όμως ο συσχετισμός δυνάμεων άλλαξε, ανατράπηκαν τα πάντα. Αυτό ακριβώς συνέβη στην Αργολίδα την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1944.

ΑΝΟΙΞΗ 1944

Στα τέλη Απριλίου του 1944 η κατάσταση άρχισε να αλλάζει εξαιτίας της κλιμάκωσης των συγκρούσεων στη γειτονική Αρκαδία και Κορινθία. Η κλιμάκωση αυτή προκλήθηκε από την άφιξη δυνάμεων των Ταγμάτων Ασφαλείας στην Κόρινθο τον Ιανουάριο 1944 και στην Τρίπολη τον Μάρτιο 1944. Ο πυρήνας των Ταγμάτων αυτών, που περιλάμβαναν κυρίως περιθωριακά στοιχεία στρατο-

γμένα στην Αθήνα, τελούσε υπό τις διαταγές νέων αξιωματικών της περιοχής, οι οποίοι είχαν καταφύγει στην Αθήνα μετά το χειμερινό κύμα δολοφονιών. Με την άφιξή τους στις δύο επαρχιακές προτείνουσες, τα Τάγματα Ασφαλείας προχώρησαν στη στρατολόγηση ντόπιων, κυρίως από τρεις ομάδες: κατοικούσες περιοχές των πόλεων, αποβαρυνμένους χωροφύλακες που υποαπασχολούνταν στις πόλεις μετά την εκδίωξή τους από την ύπαιθρο (και που σταθερά αποτελούσαν στόχο της ΟΠΛΑ) και συγγενείς των θυμάτων του ΕΑΜ, οι οποίοι μαζί με νεαρούς χωρικούς που παρνοχλούνταν από τις τοπικές επιτροπές του ΕΑΜ, συχνά λόγω προσωπικών διαφορών, είχαν βρει καταφύγιο στις πόλεις. Η άφιξη των Ταγμάτων Ασφαλείας πυροδότησε μια κλιμάκωση της βίας, την οποία περιγράφει παραστατικά ένας Βρετανός στρατιωτικός σύνδεσμος: «Η συμπεριφορά του ΕΛΑΣ απέναντί τους ήταν άκρως εχθρική: πολλές από τις χειρότερες ωμότητες του ΕΛΑΣ εφαρμόστηκαν πάνω σε αιχμαλώτους από τα Τάγματα Ασφαλείας και στις οικογένειές τους, που συνήθως μεταφέρονταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Το μένος του ΕΛΑΣ κατά των Ταγμάτων Ασφαλείας αυτοτροφοδοτούνταν ενώ και τα ίδια τα Τάγματα αποδείχτηκαν εξίσου καλοί μάστορες στον εκφοβισμό και την τρομοκρατία».³¹

Ταυτόχρονα, οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής κλιμάκωσαν τα αντίποινα στην περιοχή. Στις 22 Απριλίου, σε αντίποινα για μια ενέργεια του ΕΛΑΣ εκτέλεσαν έντεκα ομήρους από το Ναύπλιο.³² Τον Μάιο, ένα μικρό απόσπασμα ταγματάρχων αποτελούμενο από περίπου είκοσι άνδρες έφτασε στο Άργος και το Ναύπλιο. Το απόσπασμα από το διοικούσαν τρεις λοχαγοί του ελληνικού στρατού, οι Δημήτριος Μουστακίου, Σπύρος Ρομποτότης και Παναγιώτης Χριστόπουλος. Η δύναμη της μονάδας αυτής έφτασε τελικά τους 150-250 άνδρες και κατόρθωσε να αποκλείσει εντελώς το ΕΑΜ τόσο από το Άργος όσο και από το Ναύπλιο, να σταματήσει τις περισσότερες απεργίες και δολοφονίες και να συντρίψει τις πυράνομες οργανώσεις του ΕΑΜ στο τοπικό των δύο πόλεων εκτελώντας κάποια από τα σπείλ του και αναγκάζοντας τα περισσότερα να διαφύγουν. Οι οργανώσεις του ΕΑΜ στα γειτονικά χωριά πέθαναν και αυτά σε καθεστώς παρανομίας. Σε γενικές γραμμές, τα Τάγματα Ασφαλείας κατάφεραν ένα αποφασιστικό χτύπημα κατά του ΕΑΜ στις πόλεις και τα χωριά της πεδιάδας. «Μερικοί μάλιστα», παραδέχεται ο Αϊλής, «πίστευαν ότι αν κατεβαίνε αντάρτες θα τους σκοτώσουν και γι' αυτό βέβαια τη σωτηρία τους στην παράδοση της γερμανικής κατοχής. Ήταν πολύ μεγάλη η ζημιά που πάθαμε. Μέσα σε λίγους μήνες με την τρομοκρατία, την προπαγάνδα, τις εκτελέσεις, μπόρεσαν να μεταστρέψουν τα πνεύματα του κόσμου και από εκεί που ένα μέρος κρατούσε έστω και ουδέτερη στάση, το διαθέσανε ως ένα βαθμό εχθρικά προς τον εαμικό αγώνα».

Ο ρόλος των συγγενών των θυμάτων του ΕΑΜ υπήρξε κεντρικός στο κύμα τρομοκρατίας που εξαπέλυσαν τα Τάγματα Ασφαλείας. Αμέσως μόλις κατάλαβαν ότι σκοπεύαν να συνδράμουν στην ανατροπή του ΕΑΜ στα χωριά τους, οι άνθρωποι αυτοί πίεσαν τα Τάγματα να οργανώσουν επιδρομές και τους παρέχον σημαντικές πληροφορίες για τις κατά τόπους οργανώσεις του ΕΑΜ. Εξήντα χρόνια αργότερα, πολλοί απ' αυτούς δεν έχουν μετανιώσει για τις πράξεις

τους, τις οποίες θεωρούν είτε ως δίκαια ανταπόδοση για τα όσα υπέστησαν από το ΕΑΜ είτε ως το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της μοναδικής άμυνας που διέθεταν. Όπως λέει ένας άνδρας που εντάχθηκε στα Τάγματα Ασφαλείας μετά τη δολοφονία των γονιών του από το ΕΑΜ: «Με Γερμανούς. Με Γερμανούς. Εφόσον δεν υπήρχε άλλος τρόπος».

Οι επιδρομές σε χωριά της πεδιάδας άρχισαν τον Μάιο του 1944 με την ακόλουθη μορφή: δυνάμεις Γερμανών και ταγματάρχων περιεκύκλωναν το χωριό και ανάγκαζαν όλους τους άνδρες να συγκεντρωθούν στην κεντρική πλατεία. Εκεί, ένας ή δύο κάτοικοι που ακολουθούσαν την ομάδα των επιδρομέων υποδείκνυαν τα βασικά σπείλ του ΕΑΜ. Στη συνέχεια, οι συλληφθέντες στέλλονταν στο γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Κόρινθο και είτε εκτελούνταν είτε κλείνονταν στις κελύφες που είχαν προστεθεί στο μπροστινό μέρος των τρένων για να αποτραπούν οι δολοφονίες. Αν ήταν τυχεροί ή αρκετά πλούσιοι ώστε να δωροδοκήσουν για την απόλυσή τους από το στρατόπεδο (αλλά όχι τόσο ώστε να εξαγοράσουν την ελευθερία τους), μεταφέρονταν στη Γερμανία για καταναγκαστική εργασία. Στα μάτια ενός απληροφόρητου παρατηρητή οι επιδρομές αυτές φαντάζονταν σαν άσκηση αδιάκριτης βίας από τους κατακτητές σε βάρος αθώων πολιτών. Είναι όμως σαφές πως επρόκειτο επίσης για επιλεκτικές πράξεις αντιποίνων στο πλαίσιο μιας κλιμακούμενης τοπικής διένεξης. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις μου, τον Μάιο του 1944 σαράντα περίπου άτομα έχασαν τη ζωή τους σε αυτές τις επιδρομές.

Αντιδρώντας στην επίθεση αυτή, το ΕΑΜ επέτεινε την εκστρατεία τρομοκρατίας στις περιοχές που βρίσκονταν ακόμα υπό τον έλεγχό του. Η εξαπόλυση της πρώτης μεγάλης εκκαθαριστικής επιχείρησης από δυνάμεις των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας που διεκδούσαν βαθιά στις περιοχές του ΕΑΜ από τα τέλη Μαΐου ως τον Ιούλιο του 1944 υπήρξε άλλο ένα κρίσιμο βήμα στη διαδικασία της κλιμάκωσης.

ΙΟΥΝΙΟΣ - ΙΟΥΛΙΟΣ 1944

Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις που είχαν σαν στόχο την διάλυση του «αντάρτικου», συνδυάζοντας την περικύκλωση και τον αποκλεισμό συγκεκριμένων περιοχών με το «χτένισμά» της, οδήγησαν σε υψηλά επίπεδα αδιάκριτης ως επί το πλείστον βίας και πυροδότησαν ένα νέο κύμα βιαιότητας. Η πρώτη επιχείρηση ξεκίνησε στις 17-18 Μαΐου και διήρκεσε ως την 1η Ιουνίου. Περίπου 5.000 άνδρες ξεκίνησαν με στόχο τους την κίνηση της ανατολικής Αργολίδας. Στόχος δεν ήταν ο μόνιμος και συνεχής έλεγχος της περιοχής, αλλά ο αποκλεισμός και η εξόντωση των ανταρτών. Μεγάλος αριθμός αμάχων, 134 σύμφωνα με τα στοιχεία που συνέλεξα, κυρίως γέροι και γυναικόπαιδα, πυροβολήθηκαν και σκοτώθηκαν στα χωριά ενώ προσπαθούσαν να εγκαταλείψουν τα χωριά τους. Οι περισσότεροι από αυτούς δεν είχαν ενεργή συμμετοχή στο ΕΑΜ.³³ Η βασική αιτία της αδιάκριτης βίας ήταν, αντίθετα με τα χωριά της πεδιάδας, η απουσία ντόπιων πληροφοριο-

δοτών, λόγω της σχετικής απουσίας κρουσμάτων βίας στις περιοχές αυτές από την πλευρά του ΕΑΜ στην διάρκεια των προηγούμενων μηνών.

Σημαντική εξέλιξη στη διάρκεια αυτής της επιχείρησης υπήρξε η συλλογική συνεργασία αρκετών από τα χωριά αυτά με τους Γερμανούς. Όταν οι Γερμανοί και οι ταγματασφαλίτες κατέφθαναν σε χωριά των οποίων η τοποθεσία ήταν στρατηγικής σημασίας (π.χ. κοντά σε σιδηροδρομικές γραμμές ή σε κάποιο σημαντικό ορεινό πέρασμα), συγκέντρωναν τους κατοίκους στην κεντρική πλατεία και τους ανάγκαζαν να διαλέξουν ανάμεσα σε δύο επιλογές: είτε να οπλιστούν και να τους συνδράμουν στον αγώνα εναντίον των ανταρτών ή να υποστούν συλλογική ποινή. Ο πρόεδρος της κοινότητας και οι προύχοντες του χωριού επέλεγαν τον εξοπλισμό. Παραδόξως, πολλοί από εκείνους που ενεπλάκησαν σε τέτοιου είδους συμφωνίες ήταν τοπικά στελέχη του ΕΑΜ. Στη συνέχεια και για να εξασφαλίσουν τη δέσμευση του χωριού, οι Γερμανοί απαιτούσαν την παράδοση κάποιων υποστηρικτών του ΕΑΜ οι οποίοι συχνά εκτελούνταν επιτόπου. Η απόφαση των χωριών να προχωρήσουν σε τέτοιες συμφωνίες σχετιζόταν συνήθως με τις μελλοντικές τους προσδοκίες: πρώτη φορά έχονταν αντιμετώπιση με τόσο εκτεταμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις και πολλοί πίστευαν πως οι αντάρτες (οι οποίοι είχαν καταφέρει να διαφύγουν από τον κλοιό) είχαν ηττηθεί ολοσχερώς. Αυτός ήταν ένας σημαντικός λόγος (μαζί με την απειλή της συλλογικής ποινής) που τους οδηγούσε στην αποστασία: όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ένας πληροφοριοδότης μου: «Νομίσανε [οι κάτοικοι] ότι επειδή έγινε μεγάλη επιχείρηση, γειώσανε τα βουνά Γερμανούς, ότι ξολοθρεύσανε τους αντάρτες, άντε τώρα να πάμε με τους Γερμανούς».³⁴

Οι βιαιοπραγίες που συντελούνταν στην ανατολική Αργολίδα δεν έφταναν από την προσοχή τόσο των κατοίκων όσο και των στελεχών του ΕΑΜ στη δυτική Αργολίδα. Και οι δύο είχαν τρομοκρατηθεί από την άνευ προηγουμένου βία που χρησιμοποιούσαν τα στρατεύματα κατοχής. Μερικοί κάτοικοι, συμπεριλαμβανομένων και οπαδών του ΕΑΜ, άρχισαν να καταφεύγουν στις πόλεις για να γλιτώσουν τη ζωή τους από τις επερχόμενες γερμανικές επιδρομές. Ταυτόχρονα, οι μαζικές αποστασίες στην ανατολική Αργολίδα θορόβησαν τους επικεφαλής του ΕΑΜ, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν οι κάτοικοι των χωριών άρχισαν να καταφεύγουν στις πόλεις. Για να ανακόψουν λοιπόν αυτή την τάση, εξαπέλυσαν ένα νέο κύμα τρομοκρατίας που οδήγησε στη σύλληψη και ανάκριση δεκάδων ανθρώπων. Πενήντα έξι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, οδηγήθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στον Φενεό της Κορινθίας όπου εκτελέστηκαν με μαχαίρι. Οι θάνατοι αυτοί προκάλεσαν αναστάτωση στο Άργος όπου κατοικούσαν πολλοί συγγενείς των θυμάτων και οδήγησαν σε νέο κύκλο βίας. Ο Ανδρέας Χριστόπουλος, συγγραφέας και κάτοικος του Αργους, ο οποίος κατέγραψε τις εντυπώσεις του από την κατοχή σε ένα βιβλίο που εκδόθηκε το 1946, περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε τον Ιούνιο του 1944: «Άλλος φτάνει στην Γκεστάπο για να μαρτυρήσει ότι οι αντάρτες τού πήραν τους δικούς του απόψε, άλλος ότι του 'καψαν το σπίτι να άλλος ότι του ξεαλήρσαν την οικογένεια, επειδή ήταν αντιδραστικός».³⁵

Πράγματι, αφού «ειρήνευσαν» την ανατολική Αργολίδα, τα κατοχικά στρατεύματα έστρεψαν την προσοχή τους δυτικά. Στις 17 Ιουλίου εξαπέλυσαν μεγάλη επιχείρηση εναντίον των βάσεων του ΕΛΑΣ στα βουνά της δυτικής Αργολίδας. Οι κάτοικοι κατέφυγαν σε ορεινότερες περιοχές και, σε γενικές γραμμές, στάθηκαν τυχεροί σε σχέση με αυτούς της ανατολικής Αργολίδας καθώς κατόρθωσαν να διαφύγουν με σχετικά μικρές απώλειες. Λίγες μέρες όμως πριν από τη δεύτερη αυτή εκκαθαριστική επιχείρηση, το ΕΑΜ κατόρθωσε να συλλάβει και να εκτελέσει πενήντα ακόμη ανθρώπους στο πλαίσιο της προληπτικής τους εκστρατείας που είχε σαν στόχο την τιμωρία υπόπτων «αντιδραστικών» και την αποτροπή των υπολοίπων μέσω της τρομοκρατίας. Οι συλλήψεις σε αυτή τη φάση ήταν ακόμη πιο επιθετικές. Ορισμένοι άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους μόνο και μόνο επειδή είχαν διασπείρει φήμες, όπως επισημαίνεται στο ακόλουθο απόσπασμα από συνέντευξη:

Ο Διαμαντής ο Κωστάκης ήτανε παντρεμένος και είχε πάρει μια γυναίκα από τη Φρουσιώνα. Είχε πάρει ένα χωράφι προίκα κάτω στον κήμπο, το 'χε καλαμπόκι. Δίπλα, είχε χωράφι ένας άλλος Φρουσουινιώτης, Βούρδουλας λεγότανε. Ήσανε συναυλακαφαίοι. Πότιζαν τα χωματάκια και είπε του Βούρδουλα ότι ξέρεις, ο Βαζαίος [ο διοικητής του δυν Συντάγματος ΕΛΑΣ] πήγε στα τάγματα, αυτομόλησε, δηλαδή αυτό ήτανε γεστοπλίτικο παράγγελλμα, προπαγάνδα. Ο Βούρδουλας το είπε στον μπαρμπα-Σωτήρη τον Σωτηρόπουλο. Τον λέει, δεν ακούς, κάνανε κουτσουμπο-λιό τώρα. Ο μπαρμπα-Σωτήρης το είπε στον Γιάννη Παπαδόπουλο. Ο Παπαδόπουλος το λέει στον υπεύθυνα, τον δάσκαλο τον Λυμπερόπουλο. Ο δάσκαλος φαίνεται θα εκτιθόταν γιατί έπρεπε να το αναφέρει αυτό το πράγμα γιατί ήταν υπεύθυνος. Αυτός τώρα φοβούμενος τον εαυτό του το ανέφερε, ήτανε ένας Στεφανάκης, δάσκαλος και αυτός, ήτανε στο περιμερειακό, όπως ήταν ο Γραφιάς και αυτοί, στέλεχος. Έρχεται ο Στεφανάκης λοιπόν, παίρνει τον Παπαδόπουλο. Ποιος σ' το είπε, ο Σωτήρης ο Σωτηρόπουλος μου το είπε. Έλα εδώ μπαρμπα-Σωτήρη, είπες εσύ, ναι, ποιος σου το είπε, ο Βούρδουλας; Έλα δω Βούρδουλα, ποιος σου το είπε; Ο Κωστάκης. Στέλνει ο φρουφαρχος δύο παιδιά, πάνε στο Κεφαλό-βρυσο, καλούν την οργάνωση, τον παίρνουν, τον φέρνουν εδώ. Του λέει του Κωστάκη, είπες εσύ αυτή την κοϊφέντα, λέει ναι. Δεν ξέρω τι είπες, στην αρχή δεν ξέρω, δεν είδα. Τον έπιασε λοιπόν, τον έβανε μαύρο στο ξύλο, τον σκάτewe, μετά τον πήραν και τον σκοτώσαν.

Στα ορεινά χωριά δεν σημειώθηκαν μαζικές αποστασίες γιατί απλούστατα οι πληθυσμοί είχαν διαφύγει. Οι πληθυσμοί, όμως των ημιορεινών χωριών βρέθηκαν σε κλοιό και αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στα χωριά τους καθώς δεν μπορούσαν να παραμένουν κρυμμένοι εσάει σε σπηλιές. Με το που γύρισαν πίσω, ταγματασφαλίτες και συγγενείς τους από το Άργος ήρθαν σε επαφή μαζί τους και τους πείσαν να πάνε με το μέρος τους. Έχοντας υποστεί την τρομοκρατία του ΕΑΜ τον Ιούνιο και τον Ιούλιο, μια τρομοκρατία που είχαν ενισχύσει φήμες σύμφωνα

με τις οποίες το ΕΑΜ είχε συντάξει νέες λίστες προγραμμάτων που συμπεριλάμβαναν έως και πενήντα ονόματα από κάθε χωριό, οι άνθρωποι αυτοί δεν δυσκολεύτηκαν να αποστατήσουν. Συνέλαβαν ορισμένα στελέχη και συμπαθούντες του ΕΑΜ που δεν είχαν προλάβει να διαφύγουν και τους παρέδωσαν στους Γερμανούς. Συχνά, αναλάμβαναν μόνοι τους την πρωτοβουλία αυτή: συνέλαμβαν τα λιγοστά μέλη του ΕΑΜ που μπορούσαν να εντοπίσουν και τους οδηγούσαν στο Άργος για να τους ανταλλάξουν με γερμανικά όπλα.³⁶ Οι αιχμάλωτοι λειτουργούσαν ως απόδειξη νομιμοφροσύνης, αλλά οι Γερμανοί απέρριψαν να τους παραχωρήσουν όπλα, μάλλον λόγω της περιορισμένης στρατηγικής σημασίας των χωριών αυτών. Η ειρωνία εδώ είναι πως, όταν αναφέρονται στην «επανάσταση» οι πληροφοριόδοτες των χωριών αυτών το κάνουν για να περιγράψουν τον ξεσηκωμό τους ενάντια στο ΕΑΜ: «Τα χωριά μας επαναστάτησαν», ή «Ήταν τότε που κάναμε την επανάσταση».

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1944

Στα τέλη Ιουλίου και μέσα στον Αύγουστο, ο συσχετισμός δυνάμεων άλλαξε για άλλη μια φορά. Όταν ο γερμανικός στρατός αποφάσισε να εγκαταλείψει την Ελλάδα, οι ημιμορεινές περιοχές που είχε καταφέρει να «ειρηνεύσει» εκκενώθηκαν με αποτέλεσμα να επιστρέψουν, μέχρι τα μέσα Αυγούστου, οι αντάρτες που πλέον ζητούσαν εκδίκηση. Τα «προδοτικά» χωριά της ανατολικής Αργολίδας πλήρωσαν βαρύ φόρο αίματος, και 119 άνθρωποι πλήρωσαν την ασοστασία με τη ζωή τους. Όπως και οι Γερμανοί, έτσι και οι αντάρτες έχαναν ολοσχερώς ορισμένα χωριά. Στο Αραχναίο (Χέλι) συνέλαβαν εξήντα με ογδόντα ομήρους, κυρίως ηλικιωμένους και κάποιες γυναίκες, τους έσφαξαν και τους εγκατέλειψαν σε ένα πεγάδι της Νέας Επιδαύρου, σε μια από τις χειρότερες θηριωδίες που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή.³⁷ Σε άλλα χωριά, ολόκληρες οικογένειες συνελήφθησαν, οδηγήθηκαν στα ορεινά και σφαγίστηκαν. Χαρακτηριστική είναι μια ομαδική εκτέλεση που έγινε στις 15 Αυγούστου 1944 στο χωριό Μηδέα (Γκέρμπετσι), όπου οι αντάρτες συνέλαβαν είκοσι τρία άτομα, κυρίως μέλη πέντε οικογενειών – συμπεριλαμβανομένων πέντε παιδιών ηλικίας δεκαέξι, δεκατέσσερις, πέντε και τριών ετών και ενός δεκαοκτάμηνου βρέφους.³⁸ Συχνά, η επίλογη των θυμάτων είχε να κάνει με προσωπικές αντιπαλότητες και επιδεινώθηκε από τη βία που είχε προηγηθεί. Τραγική πτυχή των ομαδικών αυτών εκτελέσεων υπήρξε το γεγονός πως κάποια από τα θύματα είχαν ήδη χάσει μέλη του στενού οικογενειακού τους κύκλου στη διάρκεια των γερμανικών επιχειρήσεων του Ιουνίου.

Ειδικώς, οι βιοπραγίες αυτές δεν επανλήφθηκαν στη δυτική Αργολίδα, όπου οι περισσότεροι κάτοικοι είχαν ήδη καταφύγει στο Άργος και το Ναύπλιο πριν από την άφιξη των ανταρτών, οι οποίοι βρήκαν τα χωριά έρημα και τα έκαψαν. Καθώς οι Γερμανοί εγκατέλειπαν την Πελοπόννησο, οι αντάρτες σταδιακά επανακατούσαν τον έλεγχο της περιοχής. Οι Γερμανοί έφυγαν από το Άργος στις 19 Σεπτεμβρίου και τα Τάγματα Ασφαλείας παρέδωσαν τον οπλισμό τους στο

Ναύπλιο στις 5 Οκτωβρίου και κατέφυγαν στις Σπέτσες υπό βρετανική επίβλεψη. Αντίθετα με ό,τι θα περίμενε κανείς, την περίοδο εκείνη σημειώθηκαν ελάχιστες βιαιοπραγίες (μοναδική εξαίρεση υπήρξε ο Αχλαδόκιμπος, μετά από αιματηρή μάχη ανάμεσα στους νικητές αντάρτες και τους αντιστεκόμενους ταγματασφαλίτες του χωριού, στις 18 Σεπτεμβρίου 1944). Αν και κυριαρχούσε το πνεύμα της εκδίκησης, το ΕΑΜ κατόρθωσε να επιβληθεί με μεγάλη αποτελεσματικότητα και να αποτρέψει τα αντίποινα. Πραγματοποιήθηκαν βέβαια πολλές συλλήψεις³⁹ και το ΕΑΜ υποσχέθηκε ότι οι υπεύθυνοι για εγκλήματα που είχαν διαπραχθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής θα διαζούνταν μετά την Απελευθέρωση. Οι περισσότεροι όμως αποφυλακίστηκαν μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας.

Συνολικά εκτιμώ τον αριθμό των αμάχων που έχασαν τη ζωή τους ανάμεσα στον Σεπτέμβριο 1943 και τον Σεπτέμβριο 1944 στα χωριά της έρευνας σε 670 άτομα – σχεδόν 2% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής. Το ΕΑΜ ήταν υπεύθυνο για το 55% περίπου αυτών των θανάτων ενώ οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους για το 45% περίπου.

Η δομή της κόκκινης τρομοκρατίας

Η Εαμική τρομοκρατία, όταν δεν παραβλέπεται ή αμφισβητείται ως προπαγάνδα της Δεξιάς, περιγράφεται ως αποτέλεσμα μεμονωμένων πράξεων ορισμένων ανεξέλεγκτων κατεπάντων ή φανατικών στελεχών του Κομμουνιστικού Κόμματος.⁴⁰ Τα διαθέσιμα όμως στοιχεία δείχνουν πως η τρομοκρατία υπήρξε κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική (η οποία ενεργοποιήθηκε σε τοπικό επίπεδο) και την οποία ακολούθησαν με συνέπεια το ΚΚΕ και το ΕΑΜ σε όλη την Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, μπορούμε να μιλήσουμε με ασφάλεια για ένα σύστημα τρομοκρατίας. Στόχος του ήταν η διασφάλιση της συμμόρφωσης των αμάχων και η μεγιστοποίηση του ελέγχου πάνω στον πληθυσμό.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η τρομοκρατία ήταν το μοναδικό μέσο που χρησιμοποίησε το ΕΑΜ για να επιτύχει τη συμμόρφωση. Πράγματι, η τρομοκρατία μπορεί να συνυπάρξει (και συνυπήρξε) με μηνύματα ιδεολογικού περικυκλωμένου και παροχή υλικών οφελών. Οπότε σημαίνει ο ισχυρισμός αυτός πως όλα τα μέλη του ΕΑΜ ή του ΕΛΑΣ αναμιγλήθηκαν σε τρομοκρατικές δραστηριότητες. Όπως δείχνει η περίπτωση της Αργολίδας, το σύστημα της τρομοκρατίας δομήθηκε από ειδικευμένες ημιεπαγγελματικές ομάδες και πολύ λιγότερο από τον ΕΛΑΣ – μολονότι απαιτούσε την ενεργή συνεργασία εκατοντάδων τοπικών επιτροπών του ΕΑΜ. Επιπλέον, θα πρέπει να υπογραμμιστεί μια σημαντική διάκριση ανάμεσα στη βία και την τρομοκρατία. Η τρομοκρατία είναι μέθοδος κυριαρχίας ενώ η βία είναι ένα αποτέλεσμα της τρομοκρατίας. Η χρήση της τρομοκρατίας δεν συνεπάγεται απαραίτητα με τη μαζική βία. Στην πραγματικότητα, η επιτυχημένη τρομοκρατία παράγει χαμηλά επίπεδα βίας, επειδή στόχος της δεν είναι η εξόντωση αλλά ο εκφοβισμός. Σύμφωνα με μια κινέζικη ρήση: «Σκότωσε έναν και θα τρομάξεις χίλιους». Αντίστοιχα, ψηλά ποσοστά βίας είναι ενδεικτικά της κατάρρευσης της τρομοκρατίας. Παρότι το ΕΑΜ σκότωσε λιγότερους από τριάντα ανθρώπους στα

χωριά της Αργολίδας στην διάρκεια του χειμώνα του 1943, κατόρθωσε να αποτρέψει κάθε αντίδραση. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική καθώς επιτρέπει την ερμηνεία των διακηρύξεων της βίας τόσο στο εσωτερικό όσο και μεταξύ των διαφόρων περιοχών. Μέσα στην Αργολίδα, όσο μακρύτερα από τον γερμανικό έλεγχο βρισκόταν ένα χωριό τόσο πιο ήπια ήταν η βία που άσκησε το ΕΑΜ. Στο χρονικό διάστημα που το ΕΑΜ ασκούσε τρομοκρατία στην Αργολική πεδιάδα, τα ορεινά είχαν να επιδείξουν μόνο ελάχιστους ξυλοδαρμούς. Κάτι αντίστοιχο φαίνεται πως ισχύει και για τα ορεινά χωριά της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας, τα οποία δεν απειλήθηκαν από γερμανικές επιδρομές. Όταν όμως τα ορεινά χωριά της Αργολίδας υπέστησαν την γερμανική επίθεση, το ΕΑΜ, προκειμένου να αποτρέψει την αποστασία αμάχων προς τα Τάγματα Ασφαλείας, κατέφυγε σε περισσότερες βαιοπραγίες. Αντίστοιχα, τα ορεινά χωριά της Κεντρικής Ελλάδας, τα οποία είχαν υποστεί χαμηλά επίπεδα Εαμικής βίας στη διάρκεια της Κατοχής, υπέστησαν τις βαιοπραγίες της Αριστεράς όταν δέχτηκαν επίθεση από τον Ελληνικό Εθνικό Στρατό κατά την τελευταία φάση του Εμφυλίου: η εμπειρία του 1947-49, στα ορεινά χωριά της Ευρυτανίας ή της Θεσσαλίας, τα οποία το 1944 δεν είχαν γνωρίσει παρά ελάχιστη βία, προσομοιάζει εντυπωσιακά στην εμπειρία των ορεινών χωριών της Αργολίδας το 1944.

Πώς όμως εφαρμόστηκε το σύστημα της τρομοκρατίας; Μολονότι τα πρώτα Τάγματα Ασφαλείας είχαν ιδρυθεί το 1943 στην Αθήνα (και δεν ξεκίνησαν επιχειρήσεις στην ύπαιθρο μέχρι τον Ιανουάριο του 1944), η ηγεσία του ΚΚΕ αποφάσισε άμεσα να λάβει προληπτικά μέτρα εναντίον τους. Η ΟΠΛΑ δημιουργήθηκε το καλοκαίρι του 1943.⁴¹ Αμέσως μετά (25 Αυγούστου 1943), η ηγεσία του ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο ζήτησε από τα τοπικά παραρτήματα του ΕΑΜ να σχηματίσουν ένα «ειδικό όργανο» προκειμένου να απομονώσουν την κατάλληλη στιγμή τους «επιχειρηματίες της αντίδρασης».⁴² Στις 7 Δεκεμβρίου, η κεντρική επιτροπή του ΕΛΑΣ εξέδωσε μια ανακοίνωση απειλώντας όσους σκόπευαν να ενταχθούν στα Τάγματα Ασφαλείας με την ποινή του θανάτου, τη σύλληψη των οικογενειών τους και την κατάσχεση της περιουσίας τους στην «Ελεύθερη Ελλάδα».⁴³ Μια παρόμοια ανακοίνωση εξέδωσε το Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ στις 21 Δεκεμβρίου.⁴⁴

Οι αποφάσεις αυτές διαβιβάστηκαν αμέσως στην κομμουνιστική ΚΕΠΠ (Κεντρική Επιτροπή Περιφέρειας Πελοποννήσου). Στη συνέχεια, το πρόγραμμα της «εξαθάρωσης των αντιδραστικών» διαβιβάστηκε στους αντιπροσώπους του ΚΚΕ στην Πελοπόννησο, σε σύσκεψη που έλαβε χώρα στο αρχαικό χωριό Δάφνη (Στρέζοβα), στις 26 Νοεμβρίου 1943.⁴⁵ Η Λευτεριά, όργανο του ΕΑΜ Αχαΐας, απαθανάτισε το πνεύμα αυτής της σύσκεψης, στην οποία συμμετείχαν περίπου 250 αντιπρόσωποι από όλη την Πελοπόννησο: «Γκεοστατίτες και Προδότες, ο Λαός θα σας Κρεμάσει στην Κεντρική Πλατεία».⁴⁶ Σε έκθεση που την ίδια εποχή, ο Βρετανός στρατιωτικός σύνδεσμος George Tavemarakis περιέγραφε και αυτός τη συνάντηση αυτή: «Στην τελευταία γενική συνέλευση των αντιπροσώπων του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου, καθορίστηκαν οι σχέδες σύμφωνα με τις οποίες θα αντιμετωπιστούν οι "αντιδραστικοί". Η αντίδραση διακρίθηκε σε ενεργητική και παθητική. Εκείνοι που είχαν ενδώσει στην πρώτη θα τουφεκίζονταν ενώ οι παθητικοί

αντιδραστικοί (δηλαδή εκείνοι που διαφρονούν με αυτήν χωρίς ωστόσο να προβαίνουν σε συγκεκριμένες ενέργειες) πρέπει να στέλνονται στα στρατόπεδα συγχέντρωσης, τα οποία είναι πλέον αρκετά».⁴⁷

Τον Δεκέμβριο του 1943, ο τύπος του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στην Πελοπόννησο επανέλαβε τις προειδοποιήσεις και τις απειλές εναντίον όσων σκέφτονταν να καταταγούν στα Τάγματα Ασφαλείας, με μια παρόμοια διατύπωση. Κεντρικό άρθρο του *Οδηγητή*, οργάνου του ΚΚΕ Αχαΐας, με τίτλο «Οι Έλληνες με την Ελλάδα, οι Προδότες με την Γκεστάπο» περιείχε το ακόλουθο εύλωτο απόσπασμα: «Γι' αυτό και τους προειδοποιούμε για τελευταία φορά να φύγουν. Διαφορετικά θα τους εξοντώσουμε, θα κάψουμε τα σπίτια τους και θα ξεκληρίσουμε όλο τους το σόν».⁴⁸ Οι απειλές αυτές δεν ήταν απλώς συμβολικές. Εφαρμόστηκαν σε ολόκληρη την Πελοπόννησο και εκδηλώθηκαν με βαιοπραγίες σε βάρος συγγενών ατόμων που είχαν καταταχθεί στα Τάγματα Ασφαλείας, είχαν διαφύγει στις πόλεις ή απλώς υπήρχε η υποψία εναντίον τους πως δεν ήταν πιστοί στον εαμικό αγώνα. Ταυτόχρονα το ΕΑΜ άρχισε να απειλεί συστηματικά τους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού να συνταχθούν μαζί του ώστε να μειώσει το ενδεχόμενο στρατολόγησής τους στα Τάγματα Ασφαλείας.⁴⁹

Το ΚΚΕ μπόρεσε να εφαρμόσει ένα σύστημα τρομοκρατίας χάρη στην συγκεντρωτική του δομή και την κυριαρχία που εξασκούσε πάνω στο ΕΑΜ. Αξίζει να υπογραμμιστούν δύο χαρακτηριστικά. Πρώτον, ακόμα και το μικρότερο χωριό συνδεόταν με την περιφερειακή επιτροπή του ΚΚΕ μέσω ιεραρχικών σχέσεων, γεγονός που διευκόλυνε την τοπική εφαρμογή των οδηγιών που παράγονταν σε κεντρικό επίπεδο. Δεύτερον, η οργάνωση του ΚΚΕ έφθανε σε ψηλότερο επίπεδο απ' αυτήν του ΕΑΜ: ενώ η περιφερειακή επιτροπή του ΚΚΕ κάλυπτε ολόκληρο το νομό Αργολίδας και Κορινθίας, η ανώτατη αρχή του ΕΑΜ στην περιφέρεια ήταν η επαρχιακή επιτροπή που κάλυπτε μόνο την Αργολίδα, ενώ μια δεύτερη επαρχιακή επιτροπή κάλυπτε την Κορινθία. Επιπλέον, οι περιφερειακοί γραμματείς διορίζονταν απευθείας από το πελοποννησιακό γραφείο του ΚΚΕ στο οποίο ήταν υπόλογοι και συχνά έφεραν τον τίτλο «εκπρόσωποι του Πελοποννησιακού γραφείου».⁵⁰ Τέλος, ενώ η επιτροπή του ΚΚΕ αποτελούνταν από έμπειρα κομμουνιστικά στελέχη, η επαρχιακή επιτροπή αποτελούνταν κυρίως από πιο ελπίδια μεν, αλλά ανόσιχα στελέχη, κυρίως μεσήλικες μακροστούς που κατά κανόνα δεν ήταν στελέχη του ΚΚΕ – αν και επικεφαλής τους ήταν ένα σημαντικό κομμουνιστικό στέλεχος από τη Νεμέα (ο Ανδρέας Φρούσσος, με το ψευδώνυμο Γκεβιάς). Η οργάνωση του ΚΚΕ εφαρμόισε και παρακολούθησε άμεσα το σύστημα της τρομοκρατίας. Τα κομματικά αυτά στελέχη δεν είχαν χαρακτηριστικά που να τραβούν την προσοχή: ακόμα και τα ψευδώνυμά τους ήταν καθημερινά και αντιπρακτικά παρατσούκλα, αντίθετα από τα πομπώδη και ηρωικά ψευδώνυμα των καπετάνων του ΕΛΑΣ: Στάθης, Γκεβός, Γκεβιάς, κλπ.

Πώς διαβιβάζονταν οι περιφερειακές οδηγίες στα χωριά; Οι συνεντεύξεις μου με αρκετούς εν ζωή υπεύθυνους του ΕΑΜ, μέλη των επιτροπών του ΕΑΜ στα χωριά και στελέχη του ΚΚΕ (που, στην πλειοψηφία τους, εξακολουθούν να αυτοποθετούνται στην αριστερά), καθώς και η ανάλυση δικαστικών εγγράφων, επι-

τρέπουν την ανασύσταση των οργανωτικής σύνδεσης των χωριών με την περιφερειακή ηγεσία.

Το φθινόπωρο του 1943, οργανώθηκαν μια σειρά συσκέψεις σε επίπεδο χωριού, με την συμμετοχή των μελών τοπικών εαμικών επιτροπών, που ήταν συνήθως εξαιμελείς έως οκταμελείς και στελεχών της περιοχής ή της περιφέρειας. Στα χωριά της επαρχίας του Άργους συμμετείχε ο δεύτερος γραμματέας της περιφερειακής επιτροπής του ΚΚΕ Δημήτρης Α. Ανδρεαδάκης (του οποίου το ψευδώνυμο ήταν Μήτσος Γκαβός). Ο Γκαβός ζήτησε από τις τοπικές επιτροπές να του υποδείξουν τους «αντιδραστικούς» του κάθε χωριού και να συναινέσουν στην εκκαθάρισή τους. Όπως μου είπε ένας από τους συμμετέχοντες, «Κάναμε μια σύσκεψη τον Σεπτέμβριο ή Οκτώβριο του '43, ο Γκαβός, όλο το συμβούλιο, να σηκώσουμε τρεις, έτσι το λέγαμε. Να εκκαθαρίσουμε τα στοιχεία». Η συζήτηση αφορούσε συγκεκριμένες περιπτώσεις, ενώ δεν έλειπαν και οι ανώνυμες καταδόσεις για συγκεκριμένα άτομα. Συχνά διεξαγόταν ψηφοφορία, αρκετές φορές όμως η απόφαση λαμβανόταν έπειτα από συζήτηση των κομματικών στελεχών κεκλεισμένων των θυρών.⁵¹ Στη συνέχεια, ο Γκαβός ζητούσε από τα μέλη της επιτροπής να υπογράψουν ένα έγγραφο που παρέπεμπε στην απόφαση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η τοπική επιτροπή συγκατένευε και υπογράφει από τους κατοίκους των χωριών για κάποια συγκεκριμένη περίπτωση.

Μετά από μερικές μέρες, ένα απόσπασμα της ΟΠΛΑ, αποτελούμενο από ξένους, άγνωστους στο χωριό, κατέβαινε στο χωριό στη μέση της νύχτας, όπου τους περίμενε ντόπιος (και σε ορισμένες περιπτώσεις κουκουλοφόρος) οδηγός, χτυπούσε τις πόρτες των θυμάτων, τα συνέλαβανε και τα παρέδιδε στους υπεύθυνους του ΚΚΕ που έδρευαν στα ορεινά χωριά. Οι συλληφείς αυτές δεν συναντούσαν αντίσταση: οι άνδρες της ΟΠΛΑ καθιστούσαν τους συλληφθέντες, λέγοντάς τους πως επρόκειτο απλώς για μια «ανακρισούλα» (μια έκφραση που ανακλύπει σε πολλές συνεντεύξεις και γραπτές πηγές) και πως σύντομα θα επέστρεφαν στο χωριό. Τα θύματα δεν ανησυχούσαν ιδιαίτερα επειδή μέχρι τότε κανείς δεν είχε χάσει τη ζωή του. Φτάνοντας στις ορεινές Εαμικές βάσεις, τα άτομα αυτά ανακρίνονταν και συχνά βασανίζονταν (τα βασανιστήρια περιλάμβαναν ξυλοδαρμό, φάλαγγα και μαστίγωμα). Κάποιοι απολύονταν (πάντοτε βοηθούσε η γνωριμία τους με κάποιο υψηλόβαθμο στέλεχος που μπορούσε να παρεμβεί για λογαριασμό τους), αλλά οι περισσότεροι εκτελούνταν μερικές μέρες αργότερα – συνήθως τους έκοβαν τον λαμό. Τα πτώματά τους πετάγονταν και πολλές φορές έμεναν για καιρό άταφα. Τα μέλη της τοπικής επιτροπής συχνά καθιστούσαν τους συγγενείς τους λέγοντας ότι τα θύματα ζούσαν και ότι είχαν την κατάλληλη φροντίδα. Σε ορισμένες περιπτώσεις ζητούσαν από τους συγγενείς να τους στείλουν τροφή και ρουχισμό, τα οποία, στη συνέχεια, ιδιωτικοποιούνταν στελέχη του ΕΑΜ. Πολλοί συγγενείς των θυμάτων αναφέρουν πως η αβεβαιότητα και τα ψέματα αυτά είχαν χειρότερη επίπτωση πάνω τους από τον θάνατο των ανθρώπων τους.

Η συνεργασία ανάμεσα στις τοπικές επιτροπές και την περιφερειακή ηγεσία του ΚΚΕ δεν έκρινε μόνο το πώς επιλέγονταν τα θύματα αλλά και το ποιους επιλέγονταν. Αφενός τα κομματικά στελέχη επεδίωκαν την εξόντωση ανθρώπων

με επιρροή, που μπορούσαν να στρέψουν ένα χωριό, ή σημαντική μερίδα των κατοίκων του, κατά του ΕΑΜ: προέδρους κοινοτήτων, γιατρούς, έφεδρους αξιωματικούς, κλπ. Αφετέρου πολλά μέλη των τοπικών επιτροπών χρησιμοποιούσαν την εξουσία τους για να ξεκαθαρίσουν προσωπικούς λογαριασμούς. Ο πρόεδρος της κοινότητας ενός χωριού που συνελήφθη και έχασε τη ζωή του με τον τρόπο που περιγράφηκε παραπάνω αφενός ήταν ύποπτος αντιεαμικών απόψεων κι αφετέρου είχε την ατυχία να έχει εμπλακεί σε προσωπική διαμάχη με μέλος της τοπικής επιτροπής καθώς είχε παραβεί κάποια υπόσχεση γάμου με την αδελφή του. Ο χαλακίτσας αυτής της διαδικασίας απηχεί την παρατήρηση του Jan Gross για τη σοβιετική τρομοκρατία στη δυτική Πολωνία που «χαλακτριόταν από την ιδιωτικοποίηση των μέσων εξαναγκασμού».⁵² Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι τον χειμώνα του 1943-44 κανείς δεν φαίνεται να έχασε τη ζωή του χωρίς την προηγούμενη συναίνεση της τοπικής επιτροπής με τον τρόπο που περιγράφηκε.⁵³

Στη διάρκεια της άνοιξης, οργανώθηκαν νέες περιφερειακές κομματικές συσκέψεις για να συζητηθεί η κατάσταση και να καθοριστούν οι γενικές κατευθύνσεις δράσης. Κεντρική υπήρξε η πελοποννησιακή συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, που οργανώθηκε σε γεωτονικό οικισμό του αρχαϊκού χωριού Δάφνη (Στρέζοβα), στις 19 Απριλίου 1944. Αρχικά, η σύσκεψη είχε οριστεί για τις 26 Μαρτίου, αλλά αναβλήθηκε αναγκαστικά εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών και των γερμανικών επιχειρήσεων. Στη συνδιάσκεψη αυτή συμμετείχε ο Παναγιώτης Λιλιές, αρχιδικό στέλεχος από το χωριό Μηδέα (Γκέρμπεσι) της Αργολίδας, μαζί με άλλους επτά αντιπροσώπους από την Αργολίδα και την Κορινθία, και την περιγράφει λεπτομερώς στα απομνημονεύματά του.⁵⁴ Βασικός ομιλητής ήταν ο γραμματέας του πελοποννησιακού γραφείου του ΚΚΕ Αχιλλέας Μπλάνας, ο οποίος ανέλυσε λεπτομερώς τις απομάσεις της 10ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, η οποία είχε συνέλθει τον Ιανουάριο του 1944.⁵⁵ Κομματικά στελέχη επεσήμαναν ότι στο διάστημα από τη 10η ολομέλεια μέχρι τη συνδιάσκεψη «είχαν χαλαρωθεί τα μέτρα στο χτύπημα της αντίδρασης» και κατά συνέπεια χρειάζονταν αποφασιστικότερα μέτρα: «να κάνουμε έντεχνα τις εξαφανίσεις προδοτών και αντιδραστικών, να μην παρατηρούνται σκοτωμοί και να μένουν τα πτώματα άταφα, όπως έγινε σε ορισμένα μέρη, πράγμα που το εκμεταλλεύτηκε η αντίδραση».⁵⁶ Οι εκπρόσωποι του ΚΚΕ ενημερώθηκαν για το ρόλο της ΟΠΛΑ και για τη δράση των αποσπασμάτων της, που αποτελούνταν από δυο ή τρία μέλη απειθείας υπόλογοι στον γραμματέα της κάθε περιφερειακής επιτροπής.⁵⁷ Υποτίθεται ότι οι άνδρες της ΟΠΛΑ θα πυροβολούσαν για να σκοτώσουν μόνο σε δύο περιπτώσεις: όταν οι αποστολές τους διεξάγονταν σε έδαφος κατεχόμενο από Γερμανούς (σαν ομάδες εκτελεστών) ή σε περίπτωση αντίστασης του υπόπτου κατά τη σύλληψή του. Διαφορετικά, κύρια αποστολή τους ήταν οι συλλήψεις. Στο σημείο αυτό της συνδιάσκεψης ο Λιλιές αναφέρει πως σηκώθηκε ένας άνδρας και ρώτησε τον ομιλητή: «δηλαδή η ΟΠΛΑ θα είναι η μελλοντική Γκεταού».⁵⁸ Ο Μπλάνας του απάντησε ότι «αυτά τα λένε αυτοί που αντιπολιτεύονται τον εαμικό αγώνα, αυτοί που εξομολογούν τον εθνικοαυτοκρατορικό αγώνα που κάνει

το ΕΑΜ με τους στόχους και τους αγώνες του κόμματος».⁵⁹ Στη συνέχεια ζητήσαν από τον άνδρα αυτόν να αποχωρήσει από την αιθούσα. Η σύσκεψη ολοκληρώθηκε με το διορισμό νέων περιφερειακών γραμματέων. Ο Θόδωρος Ζέγγος (ψευδώνυμο Στάθης ή Τριαντάφυλλος) διορίστηκε γενικός γραμματέας της περιφερειακής επιτροπής Αργολιδοκορινθίας.

Για άλλη μια φορά οι αποφάσεις που ελήφθησαν στην σύσκεψη αυτή μεταβίβαστηκαν με αξιοσημείωτη ταχύτητα στο τοπικό επίπεδο. Η ΚΕΠΠ εξέδωσε οδηγίες που αφορούσαν τη δημιουργία και τη στελέχωση ανακριτικών μονάδων, καθώς και το γενικό πλαίσιο για δικαστικές συλλήψεις, ανακρίσεις και «εξαφανίσεις» προδοτών και αντιδραστικών· οι οδηγίες αυτές καλούσαν τις περιφερειακές επιτροπές να «ξεπατώσουμε την αντίδραση».⁶⁰ Τον Μάιο του 1944, ο Λεύτερος Μαρτιάς, πελοποννησιακό όργανο του ΕΑΜ, δημοσίευσε ένα επιτηρητικό κύριο άρθρο με τον εύγλωτο τίτλο «Λεπίδι-Λεπίδι στην Αντίδραση». Ένα στέλεχος του ΚΚΕ από την Κορινθία αναφέρει: «Να πώς φτάνει η γραμμή (...): "Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε την αντίδραση. Να μην μείνει κανένας τσόν που να μπορεί να παρασύρει τον λαό. Ακόμα και αντιδραστικό, ο οποίος να μπορεί να επηρεάσει πέντε ανθρώπους και να τους σπρώξει εναντίά μας, να τον βγάλουμε από την μέση"».⁶¹ Μέχρι τον Μάιο του 1944 είχαν δημιουργηθεί νέα στρατόπεδα συγκέντρωσης σε απομονωμένα ορεινά μοναστήρια, προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός των κρατουμένων, ενώ η εκστρατεία τρομοκράτησης κλιμακωνόταν σταθερά.⁶²

Μια πρόσθετη ένδειξη της εντυπωσιακής ικανότητας του κόμματος και του ΕΑΜ να συντονίζουν δραστηριότητες σε ολόκληρη την Πελοπόννησο προκύπτει από την οργάνωση «αυθόρητων» συλλαλητηρίων στα χωριά των περιοχών που τελούσαν υπό τον έλεγχο του ΕΑΜ.⁶³ Τα συλλαλητήρια αυτά οργανώνονταν ακολουθώντας ένα παρόμοιο σενάριο: κάτοικοι από πολλά χωριά συγκεντρώνονταν σε κάποιο κεφαλοχώρι και αφού παρκακολουθούσαν ομιλίες περιφερειακών ηγετών του ΕΑΜ ενέκριναν μια απόφαση με την οποία ζητούσαν βοήθεια από τον Ερυθρό Σταυρό, άλλα από τη βρετανική αποστολή και την τιμωρία των «προδοτών»· οι αποφάσεις αυτές διατυπώνονταν με εντυπωσιακά παρόμοιο τρόπο σε ολόκληρη την Πελοπόννησο. Σε μία περίπτωση [στο Κεφαλήβρυσο (Ανω Μπέλεσι) της Αργολίδας], ένα τέτοιο συλλαλητήριο συμπεριέλαβε και την δημόσια εκτέλεση ενός «προδότη». Η ικανότητα του ΕΑΜ να κινητοποιεί χιλιάδες ανθρώπους σε περίοδο πολέμου τόσο σε επίπεδο χωριού όσο και σε ευρύτερες περιοχές είναι χαρακτηριστική της εντυπωσιακής οργανωτικής του ισχύος. Μια πρόσθετη μαρτυρία για την εντυπωσιακή ικανότητα του ΕΑΜ να ελέγχει τη βία σε τοπικό επίπεδο υπήρξε η αποτροπή βιαιοτήτων στην περιοχή, μετά την ήττα των Ταγμάτων Ασφαλείας τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1944.⁶⁴

Δύο είναι τα θεμελιώδη στοιχεία της κόκκινης τρομοκρατίας. Το πρώτο είναι η σύγκλιση της τοπικής λογικής των οργανώσεων με την υπερτοπική στρατηγική λογική των περιφερειακών (και εθνικών) οργανώσεων. Το θέμα αυτό αγνοείται τόσο από όσους ιστορικούς εστιάζουν αποκλειστικά στην κεντρική

πολιτική σκηνή, δεν διαθέτουν πληροφορίες για τις τοπικές εξελίξεις και τείνουν να ερμηνεύουν την τρομοκρατία ως αδιάκριτης διαδικασίας εκπορεύουσας από την κορυφή σε βάρος ανιποψίστων αμάχων, όσο και από εκείνους τους ανθρωπολόγους, οι οποίοι αντιμετωπίζουν την τρομοκρατία ως διαδικασία τροφοδοτούμενη κυρίως από «τοπικές βεντέτες» – σύμφωνα με τον Stanley Aschenbrenner, «μια αλληλουχία δράσης και αντίδρασης που δεν χεριαζόταν εξωτερική ενέργεια για να συνεχιστεί, παρότι βεβαίως την εκμεταλλεύτηκαν εξωτερικοί παράγοντες».⁶⁵ Το δεύτερο στοιχείο είναι ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας της κόκκινης τρομοκρατίας – ένα στοιχείο που την ξεχωρίζει από την έντονα πολιτιστική βία που εξαπολύθηκε κατά τη διάρκεια του 1945-47 από δεξιές συμμορίες.⁶⁶ Αυτός ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας εκδηλώνεται στον τρόπο εφαρμογής του συστήματος της τρομοκρατίας: αναρίθμητες εκθέσεις συντάσσονταν για συγκεκριμένα άτομα και για τις δραστηριότητές τους, συζητιόταν από επιτροπές, υποβάλλονταν σε ιεραρχικά ανώτερες επιτροπές, και τελικά προσβάλλονταν ή υιοθετούνταν. Αναρίθμητες συσκέψεις πραγματοποιούνταν, συλλέγονταν χιλιάδες υπογραφές και κυκλοφορούσαν εκατοντάδες αιτήσεις. Η βία, επαγγελματική και απρόσωπη, χαρακτηριζόταν από έναν καταμερισμό εργασίας που ξαφνιάζει: κάποια ομάδα αποφάσισε την εκτέλεση, κάποια άλλη την ενέκρινε, και μια τρίτη ή σύνολο ομάδων την εκτέλεσε.

Δύο μαρτυρίες – αμφότερες από αριστοτέρες πηγές, περιγράφουν την λογική αυτή. Ο Στρατής Πατιστρατής, εαμικό στέλεχος στην Εύβοια αναφέρεται στην περίπτωση του Γιάννη Σατήρη, προέδρου της κοινότητας Αυλωναρίου στο νότιο μέρος του νησιού. Ο Σατήρης, μόλις πληροφορήθηκε ότι συμπεριλαμβανόταν σε μια εαμική λίστα προγραμμάτων, έπευσε στην γερονομοκρατούμενη Χαλκίδα για να υπερασπιστεί τον εαυτό του ενώπιον ανωτέρων κλιμακίων του ΕΑΜ· όταν αυτό δεν φάνηκε να αρκεί, αναγκάστηκε να ταξιδέψει μέχρι και στην Αθήνα για να συναντηθεί με ηγετικά στελέχη του ΕΑΜ!⁶⁷ Ο Ηλίας Γιαννίκος, μεσαίο στέλεχος του ΕΑΜ στην Ήπειρο (και κομμουνιστής ως το θάνατό του), περιγράφει στα απομνημονεύματά του πώς έγινε ο ίδιος στόχος εαμικής δολοφονικής απόπειρας.⁶⁸ Φαίνεται ότι, επειδή είχε ασκήσει κριτική για κάποια εαμική ενέργεια καταδικάστηκε σε θάνατο από την οργάνωση της Κόνιτσας και το όνομά του μπήκε σε κατάλογο προγραμμάτων. Δίχως να υπονοιάζεται τι τον περιέμενε, ακολουθήθηκε έναν ντυμένο οδηγό στο χωριό Βασιλικό, όπου ο τοπικός υπεύθυνος είχε εντολή να οργανώσει την εκτέλεσή του (βρισκόμαστε ακόμα στην προ-ΟΠΛΑ εποχή). Ο οδηγός τον παρέδωσε στον τοπικό υπεύθυνο ζητώντας, σύμφωνα με τον Γιαννίκο, μια «απόδειξη παραλαβής μου, σαν να 'μουν κανένα τσομπάκι με εμπόρευμα!». Ο υπεύθυνος έλαβε υπεφθάλμιες προφυλάξεις προκειμένου να τον ταΐσει και να τον φροντίσει, φοβούμενος μην κατηγορηθεί αργότερα για φιλική συμπεριφορά απέναντι σε κάποιον καταδικασμένο. Τελικά ο υπεύθυνος ματαίωσε την εκτέλεση, αλλά έχει ενδιαφέρον η γραφειοκρατική φύση της αιτιολογίας του: ισχυρίστηκε ότι το χωριό του, το Βασιλικό, βρισκόταν στη δικαιοδοσία της οργάνωσης Πρωγώνιου και όχι Κόνιτσας η οποία είχε αποφασίσει την εκτέλεσή!⁶⁹

Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας της κόκκινης τρομοκρατίας γίνεται ακόμα πιο εντυπωσιακός (ίσως και απίστευτος) εάν ληφθεί υπόψη το κοινωνικό και ιστορικό περιβάλλον όπου εκτυλισσόταν: αφορούσε κυρίως φτωχούς και ως επί το πλείστον αναλφάβητους χωρικούς, σε περίοδο κατοχής και πολέμου.⁷⁰ Δεν είναι εύκολο να μην διαπιστωθεί το παράδοξο του γεγονότος πως όλη αυτή η βία αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του αγώνα για την «εθνική και κοινωνική απελευθέρωση» της Ελλάδας.

Τα αίτια της κόκκινης τρομοκρατίας

Η βία του ΕΑΜ δεν περιορίστηκε στην Αργολίδα· εκδηλώθηκε σε ολόκληρη την Πελοπόννησο.⁷¹ Μολονότι δεν διαθέτουμε εμπειριστικά στοιχεία, φαίνεται ότι εκδηλώθηκε επίσης σε πολλές άλλες περιοχές, ιδιαίτερα στην κεντρική και τη δυτική Μακεδονία.⁷² Από την άλλη πλευρά, ορισμένες περιοχές φαίνεται πως δεν υπέστησαν τις χειρότερες κατασχρήσεις της εαμικής βίας. Η κατανόηση των αιτίων της κόκκινης τρομοκρατίας προϋποθέτει μια εξήγηση της απόκλισης αυτής. Αυτό είναι αδύνατο λόγω έλλειψης συστηματικών στοιχείων για τη βία σε ολόκληρη την χώρα, αλλά είναι δυνατό να αποκλειστούν κάποια κυρίαρχα επιχειρήματα.

Οι απολογητές του ΕΑΜ, είτε πρόκειται για βετεράνους της Αντίστασης και του Εμφυλίου είτε για ιστορικούς, τείνουν να δικαιολογούν τη βία τον έμμεσο μάλλον παρά άμεσο, υπογραμμίζοντας τα προσωπικά χαρακτηριστικά των περιφερειακών και τοπικών ηγετών του ΚΚΕ και του ΕΑΜ: αδιάλλακτοι και παρανοϊκοί λόγω των διώξεων που είχαν υποστεί στην διάρκεια της προπολεμικής περιόδου, κατέφευγαν εύκολα στην ανελέητη βία. Μια τέτοια ερμηνεία φαίνεται να ταιριάζει στην περίπτωση της Αργολίδας. Τόσο ο πρώτος γραμματέας της περιφερειακής επιτροπής Αργολιδοκορινθίας του ΚΚΕ Θεόδωρος Ζέγγος, όσο και ο δεύτερος γραμματέας της, ο Δημήτρης Α. Ανδρεαδάκης, επέδειξαν υπερβάλλοντα ζήλο στην εφαρμογή των εντολών του κόμματος σε σχέση με την κλιμάκωση της τρομοκρατίας. Μάλιστα, το ΚΚΕ καταδίκασε το Ζέγγο διαγράφοντας τον μετά την απελευθέρωση της Πελοποννήσου, τον Οκτώβριο του 1944. Στο φύλλο της 14ης Οκτωβρίου 1944, ο *Λεύτερος Μαυριάς* δημοσίευσε την απόφαση της διαγραφής: «Η ΚΟΠΠ διαγράφει από το κόμμα τον Τριαντάφυλλο ή Σταθή για εγκληματική διαστρέβλωση της κομματικής γραμμής ... Χρησιμοποίησε εναντίον πολιτών μέθοδες που δεν έχουν καμία σχέση με την κομματική ηθική και συμπεριφορά και προέξενσε ζημιά στο κόμμα».⁷³

Ελάχιστα είναι γνωστά για τον Ζέγγο.⁷⁴ Καταγόταν από την Μαγνησία και ήταν προπολεμικός κομμουνιστής. Περιγράφεται ως αδύναμος και νευρικός. Υπάλληλος της κρατικής υπηρεσίας τηλεπικοινωνιών (ΤΤΤ), βρέθηκε στην Πελοπόννησο όταν ξέσπασε ο πόλεμος. Τα κομματικά στελέχη που τον γνώρισαν τον περιγράφουν ως φανατισμένο και ικανό να τρομοκρατεί και να εξαναγκάζει σε σιωπή τους υφιστάμενούς του.⁷⁵ Όταν ο ταγματάρχης Βαζαΐος, επικεφαλής του βόν Συντάγματος του ΕΛΑΣ, τον εργάλασε επειδή είχε διατάξει κάποι-

ες εκτελέσεις, ο Ζέγγος του απάντησε, «Συναγωνιστή αρχγγέ, φύλαξε το κεφάλι σου».⁷⁶ Φαίνεται μάλιστα ότι ο Ζέγγος είχε επιβάλλει ποσοτώσεις στις εκκαθαρίσεις «αντιδραστικών» σε κάθε χωριό που βρισκόταν στη δικαιοδοσία του.⁷⁷ Συμπερασματικά, δεν χωράει αμφιβολία ότι ο ρόλος του Ζέγγου στην Αργολιδοκορινθία εξηγεί μέρος της βίας που ασκήθηκε από το ΕΑΜ κατά τη διάρκεια του 1944.

Εντούτοις, μια ερμηνεία που επιρροΐζει όλη ή έστω το μεγαλύτερο τμήμα της ευθύνης σε συγκεκριμένα άτομα θα ήταν ανεπαρκής και παραπλανητική. Πρώτον, οι προσωποκεντρικές ερμηνείες ταιριάζουν με τη θεώρηση της κόκκινης τρομοκρατίας ως παρεκτροπής. Ωστόσο, είναι αστέιο να χαρακτηρίζεται ως «παρεκκλίνουσα» μια συμπεριφορά που φαίνεται να συνιστούσε ευρύτατα διαδεδομένο τύπο κι όχι εξαίρεση. Η ενοχοποίηση του Ζέγγου (και μερικών άλλων στελεχών) δείχνει μάλλον τον τρόπο με τον οποίο το Κομμουνιστικό Κόμμα προσπάθησε, σε μια κρίσιμη γι' αυτό στιγμή, να αποφυγεί τις ευθύνες του για τις θηρωδίες που διατράχθηκαν στο όνομά του, αντί να εξηγήσει τα αίτια που τις προκάλεσαν. Δεύτερον, μια τέτοια ερμηνεία αδυνατεί να εξηγήσει γιατί υπήρξε τόσο μεγάλη συγκέντρωση εξτρεμιστών κομμουνιστών σε συγκεκριμένες περιοχές όπως η Πελοπόννησος.⁷⁸ Τρίτον, είναι επίσης ανεπαρκής για την ερμηνεία των διακινύσεων της βίας από περιοχή σε περιοχή· γιατί κάποια αργολικά χωριά υπέφεραν δυσανάλογα από την κόκκινη τρομοκρατία; Τέταρτον, μπορεί ο Ζέγγος να υπέπεσε σε υπερβάλλοντα ζήλο, αλλά ακολουθούσε τις οδηγίες του κόμματος για την εκκαθάριση της «αντίδρασης» – όπως έδειξε παραπάνω. Άλλωστε ο Ζέγγος ουδέποτε τιμωρήθηκε πραγματικά. Οι κατηγορίες που οδήγησαν στη διαγραφή του ήταν ασήμαντες σε σύγκριση με τις πράξεις του.⁷⁹ Εκτός αυτού, ο Ζέγγος αποκαταστάθηκε γρήγορα. Μετά από παρέμβαση του Άρη Βελουχιώτη, διορίστηκε σε νέο πόστο στην Κεντρική Ελλάδα, προτού αποσπαστεί στο διαβόητο στρατόπεδο του Μπουλάκης. Τελικά κατέληξε στην Πολωνία, όπου πέθανε μετά από χρόνια από φυσικό θάνατο.⁸⁰

Μια διαφορετική υπόθεση εργασίας για τα αίτια της κόκκινης τρομοκρατίας είναι η εξής: η χρήση της τρομοκρατίας από το ΕΑΜ ήταν συνάρτηση της σοβαρότητας της πρόκλησης που αυτό αντιμετώπιζε, και της επανάληψης της πρόκλησης αυτής.⁸¹ Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, τοπικοί παράγοντες, κοινωνικές συγκρούσεις και οι προσωπικοί ήτοι των τοπικών στελεχών, εξηγούν το υπόλειμμα των αποκλίσεων. Με άλλα λόγια, η ακριβέστερη πρόγνωση για τον αριθμό των θυμάτων που προκάλεσε η εαμική βία προέρχεται από τη δύναμη και τη δράση οργανώσεων, σαν τα Τάγματα Ασφαλείας, που αμφισβητούσαν την κυριαρχία του ΕΑΜ· οι οργανώσεις αυτές ήταν ισχυρότερες στην Πελοπόννησο και τη δυτική Μακεδονία, στις περιοχές δηλαδή εκείνες όπου το ΕΑΜ χρησιμοποιούσε εκτεταμένη βία.⁸² Η ανάπτυξη των Ταγμάτων Ασφαλείας μπορεί να εξηγηθεί από ένα συνδυασμό παραγόντων: την προπολεμική πολιτική ειρήνης που παρούσαζε η περιοχή, τη στρατιωτική σημασία της για τους Γερμανούς και τους διαθέσιμους πόρους.⁸³

Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, τα απομακρυσμένα ορεινά χωριά που δεν

απειλούνταν άμεσα από τα Τάγματα Ασφαλείας κινδύνευαν λιγότερο από το ΕΑΜ, σε αντίθεση με τα ημιορεινά χωριά, όπου το ενδεχόμενο επαφής ενός κατοίκου με τα Τάγματα Ασφαλείας ήταν μεγαλύτερο. Για παράδειγμα, το ορεινό χωριό Φρουσιώνα στην Αργολίδα, το οποίο υπέστη ελάχιστη βία από το ΕΑΜ, ουδέποτε είχε γνωρίσει κατοχή μέχρι την επίθεση που δέχτηκε απ' τους Γερμανούς τον Ιούλιο του 1944. Σε μια επιστολή προς τους υπεύθυνους του Ερυθρού Στανφού, οι κάτοικοι επισήμαιναν: «Το δε θλιβερότερον είναι διά τους κατοίκους του χωριού μας ότι ευρέθησαν ανύποπτοι και αυγινιάσθησαν εκ μέρους του ως άνω στρατού, και τούτο διότι ουδέποτε ο στρατός κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας είχαν διέλθει εις την περιφέρειάν μας και ούτε εμφανιζέτο ποτέ ο πληθυσμός της περιφέρειάς μας ότι θα είχε τοιαύτην επίσκεψιν δοθέντος ότι η περιοχή μας είναι ορεινή και μακράν πάσης συγκοινωνίας. Αποτέλεσμα δε της ψυχολογίας ταύτης ήτο να μην έχη λάβει ουδέν προληπτικόν μέτρον ο δυστυχής πληθυσμός». ⁸⁴ Εννοείται πως ο έλεγχος αυτής της υπόθεσης απαιτεί συστηματική εμπειρική διερεύνηση.

ΒΙΑ: ΕΓΚΑΙΝΙΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΥΧΙΑ

Το Μαλανδρένι και η γερμανική τρομοκρατία

Το χωριό Μαλανδρένι, στο δυτικό τμήμα του νομού Αργολίδας, παρέχει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των προβλημάτων που προκύπτουν από την τάση γένικευσης από μία μόνο όψη ενός περιβάλλοντος πλέγματος γεγονότων, κάτι που σχετίζεται συχνά με την αποκλειστική χρήση στοιχείων που προέρχονται από αρχαικές πηγές. ⁸⁵ Το σχετικά εύπορο αυτό ημιορεινό χωριό, με 883 κατοίκους το 1940, εμφανίζεται στα γερμανικά αρχεία ως Μελανδρίνια· σύμφωνα με μια Γερμανική στρατιωτική έκθεση, λεηλατήθηκε αδιακρίτως από μια ομάδα δεκαέξι Γερμανών στρατιωτών οι οποίοι, συν τοις άλλοις, ξιλοκόπησαν μια γυναίκα που τόλμησε να διαμαρτυρηθεί. Εκφράζοντας αποστροφή για το γεγονός, στο οποίο αναγνώριζε «γυναικαριστικές μεθόδους» εφάμιλλες με τις πρακτικές της «Άγριας Δύσης» και ενδείκνυες της γενικής κατάρπτωσης της στρατιωτικής πειθαρχίας, ο Γερμανός διοικητής στην Κόρινθο συνέταξε μια δηκτική έκθεση προς τους ανωτέρους του. Ο Mark Mazower παρουσιάζει την περιπτωση αυτή ως ένα παράδειγμα της βάνανσης συμπεριφοράς του γερμανικού στρατού, μέσω της οποίας επιβαλλόταν στους Έλληνες «η καθημερινή απειλή μιας βίας κατά τα φαινόμενα τυχαίας και αδιάκριτης [που] αποτέλεσε το επίκεντρο της εμπειρίας τους στην Κατοχή». ⁸⁶ Η επισήμανση αυτή είναι έγκυρη καθώς οι ωμότητες του γερμανικού στρατού στην κατεχόμενη Ελλάδα (και αλλού) έχουν τεκμηριωθεί επανειλημμένα. Παρ' όλ' αυτά, η εικόνα της ελληνικής εμπειρίας από την Κατοχή που προκύπτει από το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι ελλιπής. Η τοποθέτηση της γερμανικής τρομοκρατίας στο πλαίσιο μιας αλληλουχίας τοπικών εξελέξεων αποκαλύπτει μια σύνθετη εικόνα αυτής της εμπειρίας με σύνθετες αποχρώσεις.

Το ΕΑΜ εμφανίστηκε στο Μαλανδρένι τον Αύγουστο του 1943, όταν ένα στέλεχος του ΚΚΕ από τη Νεμέα επισκέφτηκε χωριά το χωριό και συνέληψε τοπική επιτροπή, αποτελούμενη από δύο δασκάλους, έναν γιατρό, έναν φοιτητή και έναν αγρότη, κανείς εκ των οποίων δεν ήταν κομμουνιστής. Όλοι όμως ήταν εξίσου ενθουσιώδεις στην προοπτική να συμβάλουν στην αντίσταση κατά του κατακτητή, απόηχοι της οποίας έφταναν ήδη από την Κεντρική Ελλάδα. Κύρια δραστηριότητα του ΕΑΜ στο Μαλανδρένι ήταν η συγκέντρωση τροφίμων για τον εφοδιασμό μιας μονάδας του ΕΛΑΣ που είχε στρατοπεδεύσει στις γύρω ορεινές περιοχές. Το ΕΑΜ επικεντρώθηκε επίσης στην καταπολέμηση μικροαδικημάτων. Ο πρόεδρος της κοινότητας του διπλανού χωριού Στέρνα που είχε λάβει χρήματα από τους Ιταλούς για τη συμμετοχή του χωριού του στην κατασκευή ενός δρόμου, αλλά είχε αρνηθεί να πληρώσει τους εργάτες, απειλήθηκε από μέλη του ΕΑΜ και αναγκάστηκε τελικά να τους πληρώσει. Όταν τρεις νέοι έκλεψαν χρήματα από έναν βοσκό, το ΕΑΜ φρόντισε να βρεθούν. Όπως έγραψε στα απομνημονεύματά του ο Γιάννης Νάσης, ηγετικό στέλεχος του ΕΑΜ Μαλανδρενίου, «Θα ήταν επιτυχία για την οργάνωση αν καταφέρναμε και βρούσαμε τους κλέφτες». ⁸⁷ Πράγματι, οι ένοχοι βρέθηκαν και αναγκάστηκαν να επιστρέψουν τα χρήματα που είχαν κλέψει. Η περίπτωση αυτή, όμως, προσφέρει ένα πρώιμο παράδειγμα για την τροπή που άρχισαν να παίρνουν τα πράγματα και τις ενδεχόμενες καταστροφικές συνέπειες της. Όταν μια μονάδα του ΕΛΑΣ επισκέφτηκε για πρώτη φορά το Μαλανδρένι, ο επικεφαλής ρώτησε τους χωρικούς αν ανάμεσα τους βρίσκονται «πυρόδοτες ή κλέφτες». Χωρίς δεύτερη σκέψη, η σύζυγος του βοσκού κατόνομασε τους τρεις νέους. Ο επικεφαλής του ΕΛΑΣ ζήτησε να του παραδοθούν προκειμένου να τιμωρηθούν, αλλά ο Νάσης κατόρθωσε να τους σώσει και το ζήτημα έληξε εκεί. Οι επιπτώσεις μια δημόσιας ταπείνωσης ήταν ενδεχόμενες σοβαρές καθώς σε πολλές περιπτώσεις, οι πρώτοι που κατατάχθηκαν αργότερα στα Τάγματα Ασφαλείας ήταν νεαρά άτομα που είχαν ταπεινωθεί δημόσια από το ΕΑΜ.

Στην διάρκεια των τελευταίων μηνών του 1943, η τοπική οργάνωση εξασθένησε σε κάποιο βαθμό, καθώς οι δύο δάσκαλοι μετατέθηκαν αλλού. Τον Ιανουάριο του 1944 έγινε μια αναδιοργάνωση την ίδια περίοδο σχηματίστηκε ένας μυστικός πενταμελής πυρήνας του ΚΚΕ. Οι ίδιοι άνθρωποι στελέχωναν το ΚΚΕ και το ΕΑΜ. Οι πρόγοντες του χωριού αγνήθηκαν να συμμετάσχουν στην επιτροπή του ΕΑΜ, φοβούμενοι αντίποινα των Γερμανών που στέθιμεναν στο Άργος και επισκέπτονταν συχνά το Μαλανδρένι. Ο Νάσης αναφέρει πως τους προειδοποίησε: «Είτε το θέλουμε είτε όχι η οργάνωση θα γίνει. Εάν την οργάνωση την κάνετε πρώτα εσείς, πρώτα θα ασφαλίσετε τα δικά σας κεφάλια και ύστερα των άλλων. Εάν άλλοι κάνουν την οργάνωση, οι πρώτοι που θα κινδυνεύουν θα είστε εσείς». ⁸⁸ Μολονότι οι άνθρωποι αυτοί δεν συμμετείχαν, υποστηρίξαν το ΕΑΜ όπως και οι υπόλοιποι κάτοικοι του χωριού. Ο Νάσης θυμάται ότι την εποχή εκείνη η συμμετοχή ήταν καθολική: «Το χωριό τότε ήταν μελίσσι. Άλλοι οργανωμένοι, άλλοι στην Ασκή Δικαιοσύνη, άλλοι στην ασφάλεια (παρατηρητήρια, φυλάκια, μεταφορές), επιμελητεία». ⁸⁹ Εντούτοις, τα

απέγματα του διχασμού είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται. Ασήμαντες διαφωνίες που συνδέονταν με την υποχρεωτική εργασία και τις επιτάξεις επρόκειτο να μεγεθυνθούν δυσανάλογα μέσα στους επόμενους μήνες.

Για πολλούς, η άνοδος του ΕΑΜ παρείχε κίνητρα για το ξεκαθάρισμα ανοιχτών λογαριασμών. Οι προσωπικές έριδες άρχισαν να αναμειγνύονται από την πρώτη στιγμή με τις πολιτικές εξελίξεις. Ένας από τους πρώτους ανθρώπους που συνέλαβε το ΕΑΜ κατηγορήθηκε ότι είχε καταγγείλει στους Ιταλούς αφεντούς συγχωριανούς του που έκρυβαν όπλα εναντίον τους, όπως αποδείχτηκε, ο άνδρας απλώς είχε κατηγορηθεί άδικα από τον συνέταγό του στο κτήρι, ο οποίος ήθελε να κρατήσει τη σοδιά αποκλειστικά για τον εαυτό του.⁹⁰ Μερικά άτομα που είχαν ξυλοκοπηθεί από τους Ιταλούς επειδή αρνήθηκαν να παραδώσουν τα όπλα τους άρχισαν να εξηγούνται κατά του κοινοτάρχη, τον οποίο κατηγορούσαν για σχέσεις με τους Ιταλούς και τον οποίο επίσης αντιπαθούσαν για διάφορους προσωπικούς λόγους. Ο υπεύθυνος του ΕΑΜ στο χωριό συσκέφθηκε με τον επικεφαλής του ΕΛΑΣ σχετικά με την υπόθεση αυτή και του έγινε σαφές ότι μόνο προδότες θα εκτελούνταν, όχι κοινοτάρχες. Οι εχθροί του κοινοτάρχη ωστόσο εξακολούθησαν να συνωμοτούν εναντίον του και κατά τη διάρκεια του Απριλίου του 1944 παρέκαμψαν την τοπική επιτροπή του ΕΑΜ στέλνοντας μια ανώνυμη καταγγελία στην περιφερειακή επιτροπή. Υπέδειξαν αρκετά άτομα, συμπεριλαμβανομένου του κοινοτάρχη, τα οποία κατηγορούσαν για συνεργαίες των Γερμανών. Η περιφερειακή επιτροπή διεξήγαγε ανακρίσεις που έδειξαν ότι οι καταγγελίες αυτές είχαν γίνει στην πραγματικότητα, όπως επισήμαίνει ο Νάσης, για «λάδια, αρνιά και τέτοια, για πράγματα συνηθισμένα και ασήμαντα».⁹¹ Ουδείς συνελήφθη.

Η σχετική εγγύτητα των Γερμανών και η απειλή των αντιποίνων αποδείχθηκε σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας για τους κατοίκους του Μαλανδρενίου, οι οποίοι έπρεπε να προσέχουν τις κινήσεις τους. Τον Οκτώβριο του 1943, οι Βρετανοί στρατιωτικοί σύνδεσμοι που δρούσαν στην περιοχή (ο ταγματάρχης James και ο λοχαγός Fraser) αποφάσισαν να προφύγουν σε δολιοφθορά στο περδορόμιο του Άργους, το οποίο είχαν κατασκευάσει και χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί. Η προσπάθειά τους απέτυχε, εν μέρει επειδή, όπως επισήμανε ο λοχαγός Fraser, «οι κάτοικοι του Μαλανδρενίου δεν επιθυμούσαν να μπλέξουν με τους Γερμανούς οι οποίοι βρισκόνταν στο Άργος, μόλις είκοσι λεπτά μακριά».⁹² Στα μέσα Απριλίου του 1944, ένα μέλος των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων που γνώριζε ελληνικά και παρουσιαζόταν με το ελληνικό όνομα Ανέστης άρχισε να επισκέπτεται συχνά το χωριό σε μια προσπάθεια να προσεταιριστεί τους κατοίκους. Η επιτροπή του ΕΑΜ χειρίστηκε τις επαφές αυτές με μεγάλη προσοχή για να μην εκτεθεί το χωριό. Κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας επίσκεψης, μέλη του ΕΑΜ από ένα γειτονικό χωριό ζήτησαν από τα μέλη του ΕΑΜ Μαλανδρενίου να στήσουν ενέδρα στους Γερμανούς. Οι τελευταίοι αρνήθηκαν φοβούμενοι τυχόν αντίποινα των Γερμανών. Ως αποτέλεσμα, δέχτηκαν μωμή από αυτά τα (εκ του ασφαλούς) θερμοκέφαλα μέλη του ΕΑΜ. Στο μεταξύ, ο «Ανέστης» ανακοίνωσε ότι θα επισκεπτόταν το χωριό στο πανηγύρι του Αγίου

Αθανασίου, στις 2 Μαΐου. Και πάλι, κάποια θερμοκέφαλα μέλη του ΕΑΜ από γειτονικά χωριά άρχισαν να πιέζουν για ενέδρα κατά των Γερμανών. Ο Νάσης πήγε να συναντήσει τον Ζέγκο (ή Στάθη), τον γραμματέα της περιφερειακής επιτροπής, για να επιχειρηματολογήσει κατά της ενέδρας. Η υποδοχή που του επιφύλαξε ο Ζέγκος ήταν ιδιαιτέρως ψυχρή: «Και πώς ήρθες σε σύντροφε;» ρώτησε τον Νάση, «σαν μεσολαβητής των Γερμανών»; «Όχι, σύντροφε», απάντησε ο Νάσης, «ήρθα να μετρήσουμε την ωφέλεια [της ενέδρας εναντίον των Γερμανών] με την ζημιά, γι' αυτό ήρθα». «Κι άλλα χωριά κάψανε οι Γερμανοί, του ανταπάντησε ο Ζέγκος, «αλλά τα χωριά αυτά πήγαν όλα αντάρτες».⁹³ Ύστερα από τη συζήτηση αυτή ο Νάσης συναντήθηκε και με άλλα στελέχη («τους μεγάλους» όπως τους αποκαλεί) και κατόρθωσε τελικά να αποσπάσει την υπόσχεση του δεύτερου γραμματέα της περιφερειακής επιτροπής ότι δεν θα στήνονταν ενέδρα: «Τις ενέργειες αυτές το χωριό τις ήθερε, μόλις έμαθε πως το ζήτημα τακτοποιήθηκε χάρις», θυμάται ο Νάσης.⁹⁴

Την ημέρα του πανηγυριού όμως, οπλισμένοι αντάρτες κατέφθασαν στο Μαλανδρενί λέγοντας στα μέλη της τοπικής επιτροπής πως ο Ζέγκος είχε παρακάμψει τον δεύτερο γραμματέα και είχε επιτρέψει για την ενέδρα. Χρησιμοποιώντας το εκτεταμένο τηλεφωνικό δίκτυο που είχε εγκαταστήσει το ΕΑΜ, τα μέλη της οργάνωσης Μαλανδρενίου τηλεφώνησαν στον Ζέγκο, ο οποίος επιβεβαίωσε την απόφαση. Η επιτροπή του Μαλανδρενίου ενέδωσε: «Τι να κάνουμε και εμείς μια και ο Στάθης διάτασσε», επισήμαίνει ο Νάσης, «τα κουτάβια σταμάτησαν να αλυχτάνε;».⁹⁵ Οι κάτοικοι πληροφορήθηκαν τις εξελίξεις, εγκατέλειψαν το πανηγύρι εν αναμονή των Γερμανικών αντιποίνων και συγκέντρωσαν γρήγορα όσα από τα υπάρχοντά τους μπορούσαν να μεταφέρουν εγκαταλείποντας το χωριό. Ο «Ανέστης», που στο μεταξύ είχε φτάσει μαζί με μερικούς στρατιώτες, είδε τους κατοίκους να φεύγουν, μπήκε σε υποψίες και το έβαλε στα πόδια. Η ενέδρα απέτυχε. Δύο εβδομάδες αργότερα (21 Μαΐου 1944), οι Γερμανοί επέστρεψαν στο Μαλανδρενί. Οι προθέσεις τους αυτή τη φορά ήταν διαφορετικές. Σκότωσαν έναν άνδρα σε γειτονικό χωριό και συνέλαβαν έναν δάσκαλο ο οποίος, ύστερα από πιέσεις, τους έδωσε πληροφορίες για το ΕΑΜ (την ίδια περίπου εποχή δύο νεαροί άνδρες από το Μαλανδρενί είχαν καταταγεί στα Τάγματα Ασφαλείας στο Άργος). Ληλάτησαν μερικά σπίτια, χωρίς να καταστρέψουν το Μαλανδρενί. Αυτό το γεγονός εμφανίζεται στα γερμανικά αρχεία ως ένα μάλλον ασημαντό περιστατικό στην τραγωδία του Μαλανδρενίου.

Στο ίδιο περίπου διάστημα, τα γερμανικά στρατεύματα και τα Τάγματα Ασφαλείας εξαπέλυσαν τη σαρωτική εκκαθαριστική επιχείρησή τους εναντίον των χωριών της ανατολικής Αργολίδας. Τόσο μεμονωμένοι κάτοικοι όσο και στελέχη του ΕΑΜ στη δυτική Αργολίδα, συμπεριλαμβανομένου του Μαλανδρενίου, τρομοκρατήθηκαν από την πρωτοφανή αυτή βιαιότητα. Όπως επισημάνθηκε ήδη, οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην ανατολική Αργολίδα οδήγησαν στην αποστασία πολλών χωριών προς τους Γερμανούς, τα οποία εξοπλίστηκαν και συμμετείχαν στο πλευρό τους στις επιχειρήσεις κατά του ΕΛΑΣ. Η

εξέλιξη αυτή θυσιάζει ιδιαίτερα την εαμική ηγεσία. Οι ανησυχίες τους εντάθηκαν όταν πλήθος κατοίκων, συμπεριλαμβανομένων οπαδών του ΕΑΜ, άρχισαν να καταφεύγουν στο Άργος για να γλιτώσουν τη ζωή τους, καθώς πίστευαν πως τα χωριά τους θα αποτελούσαν τον επόμενο στόχο των Γερμανών. Ανάμεσά τους ήταν και ο αδελφός του Νάση, Σπύρος, ένας φοιτητής τόσο φοβισμένος που αποφάσισε να φύγει για το Άργος παρά τις προειδοποιήσεις του αδελφού του. Χρησιμοποιώντας την γνωριμία του με έναν γιατρό κατάφερε να εισαχθεί σε μια κλινική που αποτελούσε ασφαλές καταφύγιο. Η κομματική ηγεσία αποφάσισε πως έπρεπε να μπει ένα τέλος στην κατάσταση αυτή. Στις 6 ή 7 Ιουνίου, η επαρχιακή επιτροπή του ΕΑΜ συσκέφθηκε και ζήτησε από την οργάνωση του Μαλανδρενίου να εξαναγκάσει όσους είχαν καταφύγει στο Άργος να επιστρέψουν στο χωριό τους, απειλώντας τους με επιβολή κυρώσεων. Στο Μαλανδρένι η απόφαση αυτή προκάλεσε φήμες σύμφωνα με τις οποίες όσοι είχαν εγκαταλείψει το χωριό θα εκτελούνταν. Αντί να συμβάλουν στην επιστροφή όσων είχαν φύγει, οι φήμες αυτές πυροδότησαν νέο κύμα φυγής. Φοβούμενοι για τη ζωή τους, οι στενοί συγγενείς όσων είχαν ήδη εγκαταλείψει το χωριό διέφυγαν στο γερμανοκρατούμενο Άργος. Μόλις έφτασαν εκεί, προειδοποίησαν τους συγγενείς τους που είχαν μείνει πριν απ' αυτούς να μην επιστρέψουν στο χωριό.

Το απόγευμα της 9ης Ιουνίου, μια ομάδα Γερμανών στρατιωτών και ταγματσαφιλίων πραγματοποίησαν επιδρομή στο Μαλανδρένι.⁹⁶ Κάποιοι απ' αυτούς, ντυμένοι σαν χωρικοί και με οδηγό κάποιον που είχαν διαφύγει τις προηγούμενες μέρες, μπήκαν αιφνιδιαστικά στο χωριό. Ο Νάσης πυροβολήθηκε στο πόδι αλλά κατάφερε να διαφύγει. Άλλοι κατέφυγαν στο γειτονικό χωριό Δούκα, όπου πραγματοποιούσε σύσκεψη η περιφερειακή οργάνωση του ΚΚΕ. Ο Νάσης αφηγείται:

Την επόμενη μέρα τους έμασε ο Στάθης και τους είπε να φύγουν αμέσως και να κατέβουν στο χωριό. Εκεί ο Χρήστος [Δασκαλής] δίχως να φανταστεί τα αποτελέσματα του λέει: Πού να πάμε συναγωνιστή; Τον άλλον παρακάλεϊ να τον φάνε. Δεν βλέπεις έχουμε προδότες. Ο Χρήστος είπε την κουβέντα και κατόπι δεν μπόρεσε να την σημάσει και αρχίζει να λέει ονόματα, όποιο σχεδόν του ερχόταν στο στόμα. Εμμέως λέει ο Στάθης και ετοιμάζει μια ομάδα [ΟΠΛΑ] για το χωριό, να μάσουν τους προδότες και να τους πάνε στο Δούκα.⁹⁷

Τη νύχτα της 13ης προς 14ης Ιουνίου 1944 συνελήφθησαν δεκατρία άτομα, κυρίως συγγενείς όσων είχαν καταφύγει στο Άργος. Οι κατοικίες τους λεηλατήθηκαν και πυρπολήθηκαν. Με τα χέρια τους δεμένα με σύρμα, οι κρατούμενοι μεταφέρθηκαν στον Δούκα και από εκεί στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Αγίου Γεωργίου Φανερού, όπου έξι αφέρθηκαν ελεύθεροι και οι υπόλοιποι επί εκτέλεστηκαν.⁹⁸ Η πιο τραγική ατομική ιστορία είναι ίσως εκείνη του Σπύρου Νάση, αδελφού του Γιάννη και της μητέρας του Κικής Καλαντζή.⁹⁹ Η μητέρα και ο

αδελφός της είχαν συλληφθεί από τους Ιταλούς με την κατηγορία της υπόθαλψης Βρετανών αξιωματικών που είχαν παραμείνει στην Ελλάδα κατά τη βρετανική υποχώρηση. Μετά την αποφυλάκισή τους, οι δύο αδελφοί της πήγαν αντίρρες στον ΕΛΑΣ. Η αδελφή της, η Μίνα, που συνεργαζόταν με την ομάδα των Βρετανών στρατιωτικών συνδέσμων, είχε μόλις εκτελεστεί από το ΕΑΜ στο πλαίσιο της εκστρατείας του εναντίον εκείνων που είχε θεωρηθεί πως είχαν υπερβολικά στενές σχέσεις με τους Βρετανούς – και ύστερα από καταγγελία του μηνηστήρα της, ο οποίος είχε μάθει πως διατηρούσε σχέση με έναν Βρετανό αξιωματικό. Η Κική συνελήφθη προκειμένου να ασκηθεί πίεση στον Σπύρο Νάση να επιστρέψει από το Άργος όπου είχε καταφύγει. Μερικές μέρες μετά τις εκτελέσεις (η Κική ήταν μεταξύ των εκτελεσθέντων), οι συγγενείς των θυμάτων που είχαν ανακαλύψει τα ίχνη του Σπύρου Νάση και επιθυμούσαν διακαώς εκδίκηση τον κατέδωσαν στους Γερμανούς. Συνελήφθη, στάλθηκε σε Γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Κόρινθο και εκτελέστηκε τον Αύγουστο σε αντίποινα. Ο ερευνητής που αγνοεί αυτή τη σύνθετη δυναμική, θα ερμήνευε τους δύο αυτούς φόνους ως εκτελέσεις ενός «αριστερού αντιστασιακού» από τους Γερμανούς¹⁰⁰ και μιας «δωσίλογου» από το ΕΑΜ. Το μέγεθος του σφάλματος μιας τέτοιας ερμηνείας είναι προφανές.

Ο Γιάννης Νάσης ισχυρίζεται πως προσπάθησε να μεσολαβήσει και να σώσει τους συγχωρισμένους του – ένας ισχυρισμός που φαίνεται βίσιμος. Οι προσπάθειές του παρεμποδίστηκαν από το τραυματισμένο τον πόδι. Παρά το τραύμα του, μετέβη στο Δούκα για να υποστηρίξει τη θέση του. Συνάντησε τον Ζέγκο, τον Γραβιά και τον Γκαβύ. Προσπάθησε να πείσει την τοπική οργάνωση του ΚΚΕ να αναλάβει δράση: «Ό,τι λάθος κι αν έχουν κάνει», τους είπε, «προδότες δεν είναι».¹⁰¹ Συντάχθηκε μια έκθεση και στάλθηκε στην περιφερειακή επιτροπή – αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Διοτιχώς, εξαιτίας των γεγονότων που είχαν προηγηθεί, ο Νάσης είχε πέσει σε αντιπαλημία και είχε χάσει τον έλεγχο των νεαρών μελών του ΕΑΜ στο Μαλανδρένι.

Μία μέρα μετά τις συλλήψεις, έφτασε στο Μαλανδρένι μια ομάδα Γερμανών οδηγούμενη από τους άνδρες του χωριού που είχαν καταφύγει στο Άργος με την ελπίδα πως θα μπορούσαν να σώσουν τους συγγενείς τους. Οι περισσότεροι κάτοικοι είχαν φύγει απ' το χωριό, κι έτσι εκείνοι που κυρίως κατάφεραν να πάνε ήταν να λεηλατήσουν και να κάψουν μερικά σπίτια που ανήκαν σε οπαδούς του ΕΑΜ – σκοτώνοντας και ένα δεκαετή κορίτσι που κρυβόταν σε ένα από αυτά. Συνέλαβαν έναν κάτοικο, ο αδελφός του οποίου ήταν στέλεχος του ΕΑΜ, τον οδήγησαν στην εκκλησία και τον ξυλοκόπησαν μέχρι θανάτου. Τέλος, εντόπισαν τέσσερις νεαρούς από το παρακείμενο χωριό Μπόρρα, που φρουρούσαν ένα φυλάκιο, και τους φόνευσαν.

Διοτιχώς, η ιστορία αυτή δεν τελειώνει εδώ. Στη διάρκεια του Ιουνίου και του Ιουλίου πραγματοποιήθηκαν πολλές νέες συλλήψεις. Δεκαεπτά επιπλέον Μαλανδρενιώτες εκτελέστηκαν στο Φανερό με μαχαίρι.¹⁰² Επρόκειτο κυρίως για άνδρες, ανάμεσά τους και αδελφία, καθώς και πατεράδες και γιοι. Οι περισσότεροι ήταν στενοί συγγενείς οπαδών του ΕΑΜ και αρκετοί ήταν πρώτα ξαδέλ-

φια. Πολλά σπίτια πυρπολήθηκαν και λεηλατήθηκαν από μέλη του ΕΑΜ.¹⁰³ Η επιλογή των θυμάτων γινόταν με προχειρότητα καθώς τα μέλη της τοπικής οργάνωσης προσπαθούσαν να σώσουν τη ζωή τους υποδεικνύοντας ολόένα και περισσότερους συγχωριανούς τους σαν προδότες. Με τον ίδιο τρόπο, κάποιου κάτοικου γλίτωσαν τη ζωή τους για λόγους καθαρά συμπτωματικούς. Λίγο μετά τη φυγή του Βαγγέλη Κυριακόπουλου στο Άργος, το ΕΑΜ συνέλαβε τις δύο κόρες του. Προκειμένου να τις σώσει, ο Κυριακόπουλος αποφάσισε να παραδοθεί. Μετέβη στον Αγ. Γεώργιο, όπου πήρε σειρά για να εκτελεστεί, όταν συνάντησε τον Κώστα Σεριπέτη, έναν από τους εκτελεστές τον οποίο είχε υποβάλει στο σπίτι του για αρκετό καιρό. Ο Σεριπέτης κατόρθωσε να τον ελευθερώσει, κι έτσι γλίτωσε το θάνατο. Ενδεικτικό της παράλογης αυθαιρεσίας που χαρακτηρίζει τη διαδικασία αυτή είναι το ακόλουθο περιστατικό που διηγείται παραστατικά ο Νάσης για έναν νεαρό ονόματι Λιάκο Δασακλή.

Όταν πας για το Μαλαντρένι πριν αφήσεις το δρόμο που πάει για Αυρεκία υπάρχουν κάτι σπιτάκια δεξιά του δρόμου. Αυτά ήταν του Χρήστου του Δασακλή (Μιργιάλα), πρώτος ξάδερφος του Χρήστου του υπεύθυνου του χωριού. Αυτός το 'πινε το κρασάκι, αυτός κάνει μια καταγγελία σε βάρος του γιου του Λιάκου και ούτε λίγο ούτε πολύ έγραφε πως ο γιος του είχε συνεργασία με τους Γερμανούς και τελείωνε έτσι, εγώ καταγγέλλω το γεγονός και νίπτω τα χέρια μου και ό,τι συμβεί θα είμαι ανεύθυνος, αυτά περίπου έγραφε η καταγγελία. Και την δίνει στον υπεύθυνο του ΕΑΜ που ήταν και πρώτος ξάδερφός του. Ο Χρήστος δεν τον την έχωνε στα μάτια και να τον κινητήσει, παρά την έβαλε στην τσέπη και περίμενε εμένα να δώσω τη λύση. Όταν πήγα στο γραφείο, για να δεις μου λέει, και μου δίνει την καταγγελία. Την διάβασα, ποιό είναι τώρα, τον ρώτησα, ο Λιάς; Στο αμπέλι, μου είπε. Όταν περάσει να τον κρατήσεις εδώ, του είπα. Όταν πέρασε ο Λιάκος τον κράτησε εκεί στο γραφείο, πήγα και εγώ. Τον ρώτησα κατ' αρχήν τι έχει με τον πατέρα του και γιατί μαλώνουν. Πίνει ρε μπάριμπα Γιάννη και δεν ξέρει τι λείει και τι κάνει. Του δίνω το χαρτί. Για κοίτα εδώ, τον λέω, τι γράφει ο πατέρας σου. Διάβασε το χαρτί και γυρίζει σ' εμένα. Εγώ ρε μπάριμπα Γιάννη, εγώ με τους Γερμανούς; Δεν το λέω εγώ, ο πατέρας σου το λέει. Στέλνω δυο παιδιά στο σπίτι και φέρνουν τον πατέρα του. Κάτσε του είπα. Τι έχεις μπάριμπα Χρήστο με τον Λιάκο; Τι να 'χω, δεν μ' ακούει, δεν με λογαριάζει, δεν με σέβεται και κάτι τέτοια. Εσύ δεν γράφεις αυτά που μου λες, αλλά γράφεις πως έχει συνεργασία με τους Γερμανούς. Άρχισε εκεί να τα χάνει, να τον λάρουν απάνω, να τον φοβερίζουν, να συμμορφωθεί, να πάει ο Λιάς με αυτό το χαρτί και να ξαναδείξαι Λια.

Α, μα δεν ντρέεσαι ρε μπάριμπα Χρήστο. Εμπρός φύγε. Έφυγε. Γυρίζω στον Λιάκο. Άκου εδώ ρε του λέω. Να ακούς τον πατέρα σου, αν μάθω πως δεν τον ακούς, το χαρτί το βάζω στην τσέπη, το στέλνω και σε συμμορφώνουν. Άντε τώρα, φύγε. Και έφυγε, πρέπει να ήταν Μάρτης, ως ήταν και Απρίλης, τον Ιούλιο τον Λιάκο τον πήραν και τον πήραν απάνω και δεν γύρισε ξανά.¹⁰⁴

Μετά το δεύτερο κύμα εκτελέσεων τον Ιούλιο, οι κάτοικοι του Μαλανδρενίου που βρίσκονταν στο Άργος προέτρεψαν τους Γερμανούς να πάνε στο Μαλανδρένι να φυγαδεύσουν όσους κατοίκους είχαν απομείνει, όπως και έγινε. Συγχρόνως πυρπολούσαν από τους κατοίκους αυτούς οι Γερμανοί ήταν τώρα οι ελευθερωτές που τους είχαν λυτρώσει από το καθεστώς της τρομοκρατίας στο οποίο είχαν αναγκαστεί να ζουν!¹⁰⁵ Συνολικά, είκοσι τέσσερις κάτοικοι υπήρξαν θύματα της κόκκινης τρομοκρατίας. Μετά την κατάρρευση του ΕΑΜ, τον Φεβρουάριο του 1944, οι συγγενείς των θυμάτων άρχισαν τα αντίποινα. Παραδόξως, μόνο ένας θάνατος προκλήθηκε στο χωριό – αλλά ήταν φοιτητής. Οι χήρες των θυμάτων του ΕΑΜ επέτρεψαν στη μητέρα ενός αντάρτη του ΕΛΑΣ. Την ξυλοκόπησαν μέχρι θανάτου και την ακρωτηρίασαν. Όπως μου είπε ένας πληροφόρητος δεξιών πεποιθέμενος:

Άλλη μία, μάνα ενός αντάρτη, αυτή είχε πάει στη Νεμέα, και δεν ξέρω ποιο το μυριστήριαν οι χήρες ότι είχε πάει στη Νεμέα και πήγανε και της στήσανε μπλόκο έξω από το χωριό. Και μόλις γύρισε πίσω αυτή, η μάνα του αντάρτη, την πετάζανε στη λάσπη, της κάνανε πολλά μαρτύρια και την σκοτώσανε εκεί χόμω. Οι χήρες που τους είχανε σκοτώσει τους άνδρες, βέβαια. Εκδίκηση. Και τι τους έφταιγε τώρα η γυναίκα; Παραδείχηματος χάρη να 'ναι ο γιος μου 25 χρονών 30, να ήτανε αντάρτης, και να 'ρθούνε να βαρέσουν τη μάνα του, να σκοτώσουνε τη μάνα του. Έφταιγε τίποτα εκείνη, δεν έφταιγε τίποτα. Γινόntonταν τέτοια.

Πολλά μέλη του ΕΑΜ συνελήφθησαν στο διάστημα εκείνο. Οκτώ δικάστηκαν και καταδικάστηκαν σε θάνατο αλλά κανείς δεν εκτελέστηκε: εξέτισαν ποιόνες «κάθειρξης από οκτώ έως δεκαεννιά χρόνια. Όπως ανέφερε ένας δεξιός πληροφόρητος, «Όλοι αυτοί πήγανε φυλακή. Κάτσανε 5-6 χρόνια, 8, 15, άλλος 20, και γυρίσανε στο χωριό, Αλιμμένο από τους σκοτωμένους. Εκείνοι πάνε». Ορισμένα μέλη του ΕΑΜ κατάφεραν να κληφτούν και έλαβαν μέρος στην τελευταία φάση του Εμφυλίου πολέμου, το 1947-49. Τέλος, κάποιου άλλου αλλάζαν φρόνημα. Ο Νάσης επισημαίνει με πικρία πως μερικοί από τους ίδιους ανθρώπους που επί ΕΑΜ κατέδιδαν τους συγχωριανούς τους σαν συνεργάτες των Γερμανών, τώρα τους κατέδιδαν στους δεξιούς σαν κομμουνιστές.¹⁰⁶

Πολλά μέλη του ΕΑΜ δικαιολόγησαν τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στο πλαίσιο της κόκκινης τρομοκρατίας, προβάλλοντας ένα πολιτικό επιχείρημα. Η έφεση που άσκησε ο Κωνσταντίνος Γ. Κατσαρός από την Κόρινθο, κατηγο-

ροϊμένος για εγκλήματα που είχε διαπράξει το ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής, είναι αντιπροσωπευτική αυτού του επιχειρήματος:

Εάν διεπράχθησαν πατριωτικά ενέργειαι επιβλαβείς υπό των πατριωτικών οργανώσεων, αύται μόνον ως πατριωτικά αδικήματα δύνανται να χαρακτηρισθώσιν, απαραίτητα τελείως όμως και αναπότρεπτα διά την ευδωσίαν του πατριωτικού αγώνος, όστις και ευδωθή και εδικαιώθη και εθνικώς ανεγνωρίσθη και από τον οποίον αγώνα δεν δύνανται να αποχωρισθώσιν και διασθώσιν ταύτα ως ανυποτάτοι αξιόπονοι αδικήματα, αφού αποτελούν εν σύνολον εν τω πατριωτικώ αγώνι...¹⁰⁷

Ο Νάσης αποφεύγει αυτό το είδος απόπεισης των ευθυνών. Η εξαίρετη αφήγηση του καταλήγει συνδένοντας τις τοπικές εξελίξεις με τις αποφάσεις που είχαν ληφθεί από την ηγεσία του ΚΚΕ:

Ίσως να 'ταν αρχές Μάη, ίσως τέλος Απρίλη. Στα Τρόπαια της Αρκαδίας έγινε μια συνδιάσκεψη από τα στελέχη της Πελοποννήσου και πιθανόν με εκπροσώπους της Κ.Ε. του ΚΚΕ [ο.σ. πρόκειται για τη σύσκεψη της Στρεζοβας]. Πήραν μέρος κατά κύριο λόγο όλοι οι γραμματείς των Νομαρχιακών επιτροπών και γραμματείς των Περιφερειακών επιτροπών. Αυτά τα ξέρω από διασταυρωμένες πληροφορίες. Όλα τα στελέχη του κινήματος είχαν πως υπάρχει οργανωμένη αντίδραση. Η διαπίστωση αυτή ήταν ολική αλλά και σωστή. Επαόθη απόφαση και εγκρίθη από όλους να χτυπηθεί η αντίδραση. Αυτά στα λόγια είναι εύκολα, στην πράξη όμως πολύ δύσκολο, γιατί σε ένα μέρος η δράση με την αντίδραση σμίγουν, και όταν θελήσεις να τις ξεχωρίσεις δεν μπορείς, όσο και αν είσαι έμπειρος δεν μπορείς. Ή θα πάρεις και αθώους ή θα αφήσεις και ενόχους. (...) Τι έπρεπε να κάνει ο Στάθης; Δεν θέλει και πολλή σκέψη. Το τι έπρεπε να κάνει του το είχαν πει στα Τρόπαια και έπρεπε να αντιδράσει και αυτό έκανε αλλά έκανε λάθος στο στόχο. Ο στόχος ήταν στο Άργος και στο Ναύπλιο και όχι στο Μαλανδρένι. Αυτός αντί να χτυπήσει το κεφάλι χτύπησε τα πόδια (...) η απόφαση ήταν χτύπημα της αντίδρασης και όχι βάλε σκαύτα και δεν ήταν καθόλου σωστό γιατί όταν βοτανίζουμε το χορτάφι θα βγουν και σταφύλια. Οι άνθρωποι δεν είναι σταφύλια ούτε χορτάφι.¹⁰⁸

Ο Δούκας και η λεική τρομοκρατία

Το απόγευμα της 22ας Μαΐου 1946, τέσσερις άνδρες εισέβηκαν σε ένα σπίτι στο Ναύπλιο, όπου γαζωσαν με πολυβόλα και σκότωσαν τον Γιώργο Κωστόκη, την τρίχρονη κόρη του και ένα δεκαεξάχρονο αγόρι, τον Σταύρο Παπαδημητρίου. Η μόλις ενός χρόνου κόρη του Κωστόκη σώθηκε ως εκ θαύματος. Τα θύματα εκτελέστηκαν ενώ κοιμόνταν στο δάπεδο του υπόγειου δωματίου που νοίκιαζαν.

Το αποτρόπαιο αυτό εγκλημα είχε σαφώς πολιτική χροιά. Δράστες –με επικεφαλής τον Βασίλη Φ. Δωρή και τον κουνιάδο του Ηλία Κ. Ροζόκο– και θύματα κατάγονταν από το ίδιο χωριό: το Δούκα, στα ορεινά της οπτικής Αργολίδας, ένα χωριό 182 κατοίκων. Από τη μια πλευρά, το ενήλικο θύμα, ο Γιώργος Κωστόκης, ήταν οπαδός του ΕΑΜ και η οικογένεια του Σταύρου Παπαδημητρίου ήταν οι κύριοι υποστηρικτές του ΕΑΜ στο Δούκα, ενώ οι δύο οικογένειες είχαν συγγενικούς δεσμούς. Από την άλλη, οι δράστες είχαν σχηματίσει μια δεξιά τρομοκρατική συμμορία. Πρόκειται, συνεπώς, για περίπτωση «λευκής τρομοκρατίας», όπως αποκαλείται η βία που εξαπέλυσαν δεξιοί σε βάρος αριστερών μετά την Βάρκιζα. Ένας ανενήμερος παρατηρητής θα κατάτασσε την περίπτωση αυτή ως ένα ακόμα επεισόδιο της λευκής τρομοκρατίας. Μια προσεκτική, όμως, διερεύνηση της υπόθεσης αυτής αποκαλύπτει μια πολύ πιο περίπλοκη πραγματικότητα.¹⁰⁹

Οι δικαστές που ανέλαβαν την υπόθεση το 1946 διαπίστωσαν ότι μεταξύ των οικογενειών Δωρή και Παπαδημητρίου «ενεργείται λυσσαδής εγκληματικός αγών, με καθωρισμένον και πραγματοποιηθέντα σκοπόν τον αφανισμόν εκατέρωθεν πλείστον μελών των οικογενειών των».¹¹⁰ Πράγματι, η υπόθεση αυτή ξεκινάει το 1942 – ίσως και παλαιότερα. Ο Βασίλης Δωρής, ένας νεαρός βοσκός, είχε ερωτευθεί την Βασιλική Παπαδημητρίου, μια κοπέλα από το χωριό. Φαίνεται πως η Βασιλική απέρριψε τον Βασίλη και προτίμησε τον αδελφό του Σωτήρη. Κάτω από φυσιολογικές συνθήκες, η υπόθεση αυτή θα είχε λήξει εκεί, τα πράγματα όμως τότε ήταν διαφορετικά λόγω της ιταλικής κατοχής. Όταν τα ιταλικά στρατεύματα έφτασαν στο Δούκα για να κατασχουν τα κυνηγετικά όπλα των κατοίκων, ο Βασίλης Δωρής πληροφορήσε τους Ιταλούς ότι η Βασιλική έφερε όπλα με αποτέλεσμα τον ανελέητο ξυλοδαρμό της. Το 1943 το ΕΑΜ εμφανίστηκε στο Δούκα και τα μέλη της οικογένειας Παπαδημητρίου έγιναν οι κύριοι υποστηρικτές του και ένας από τους γιούς της οικογένειας κατατάχθηκε στον ΕΛΑΣ. Αμέσως άρχισαν να συντάσσουν εκθέσεις ζητώντας τη σύλληψη του Δωρή ως δωσίλογου. Οι εκθέσεις αυτές δεν βρήκαν όμως ανταπόκριση.¹¹¹ Ο Δωρής μπορεί να ήταν κάβαρια αλλά δεν ήταν προδότης, και το ΕΑΜ δεν είχε λόγο να πιστέψει τις κατηγορίες εναντίον του. Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1944 όμως, τα πράγματα άλλαξαν. Στις αρχές Ιουλίου, η τρίτη έκθεση στάλθηκε κατευθείαν στην επαρχιακή επιτροπή του ΕΑΜ. Αυτή τη φορά έφερε την υπογραφή του υπεύθυνου του γειτονικού οικισμού Τσιρίστρα καθώς και πολλών κατοίκων του Δούκα. Το σημαντικότερο ήταν ότι η περιφερειακή επιτροπή του ΚΚΕ είχε πλέον αποφασίσει να ξεριζώσει τους «αντιδραστικούς» από την περιοχή, με αποτέλεσμα η έκθεση να τύχει διαφορετικής υποδοχής και άμεσης ανταπόκρισης.

Στις 8 Ιουλίου 1944, γύρω τις 10 π.μ., ο Σωτήρης Φ. Δωρής και ο κουνιάδος του Γιώργος Κ. Διαμαντής συνελήφθησαν στο Δούκα. Οι συλλήψεις πραγματοποιήθηκαν από δύο άνδρες της ΟΠ.ΛΑ άγνωστους στα θύματα. Το επόμενο πρωί, γύρω στις 8, άνδρες της ΟΠ.ΛΑ συνέλαβαν τον αδελφό του Σωτήρη Βασίλη Φ. Δωρή λέγοντάς του πως θα τον πήγαιναν για ανάκριση στην επαρχιακή επιτροπή στο ορεινό χωριό Τάτσι, όπου βρισκόταν το αρχηγείο των περιφερει-

ακών επιτροπών του ΚΚΕ και του ΕΑΜ Αργολίδας. Στις 10 Ιουλίου, μαζί με άλλους οκτώ κρατούμενους μεταφέρθηκαν στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου Φενεού. Η κατάθεση του Δωρή στις δικαστικές αρχές του Ναυπλίου προσφέρει μια σπάνια περιγραφή της γραμειοκρατικής διαδικασίας που χαρακτήριζε το εαμικό σύστημα τρομοκρατίας.¹¹²

Το στρατόπεδο συγκέντρωσης στον Αϊ-Γιώργη Φενεού ήταν γεμάτο κρατούμενους, μεταξύ των οποίων και πενήντα Βαλτεσιωτών, κυρίως ηλικιωμένων και γυναικόπαιδων με κουρελιασμένα ρούχα.¹¹³ Ο Δωρή παρέδωσε τα προσωπικά του αντικείμενα τα οποία υποτίθεται πως θα του επιστρέφονταν μόλις αφηνόταν ελεύθερος. Στη συνέχεια οδηγήθηκε για ανάκριση, την οποία περιγράφει ως ανύδνη, ομαλή και γρήγορη.¹¹⁴ Δεν βασκινήθηκε ούτε ξυλοκοπήθηκε. Οι περισσότεροι κρατούμενοι ήταν φτωχοντυμένοι χωρικοί, αλλά μερικοί ήταν καλοντυμένοι και φαίνονταν «μορφωμένοι», ανάμεσά τους και ο δικηγόρος Βασίλης Τσορβάς, περιφερειακό στέλεχος του ΕΑΜ που είχε συλληφθεί επειδή, στη διάρκεια μιας ομιλίας του σε κάποιο χωριό είχε παρακαλέσει της γραμμής.¹¹⁵ Κανείς στο μοναστήρι δεν γνώριζε την τύχη όσων μεταφέρονταν αλλού.

Τα ξημερώματα της 18ης Ιουλίου (γύρω στις 3), ένας αντάρτης εμφανίστηκε στα κελιά και φώναξε είκοσι ονόματα: δεκαεννέα ανδρών και μιας γυναίκας. Οι κρατούμενοι ενημερώθηκαν ότι θα μεταφέρονταν στο αρχηγείο της ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ. τους οδήγησαν αμέσως στην αυλή και τους έδεσαν με σχοινί ανά δύο. Έξι άνδρες τους συνόδευαν με τα πόδια στο βουνό μέχρι να ανατεθεί ο ήλιος. Μετά από τέσσερις σύντομες στάσεις για αναπαύση, σταμάτησαν. Εν αγνοία τους, βρισκόνταν μόλις διακόσια μέτρα από το σημείο της εκτέλεσής τους, όπου μια βαθιά τρύπα χρησιμοποιούνταν ως τόπος ταφής. Η εκτέλεση είχε την μορφή μιας απρόσδοξης διαδικασίας ρουτίνας: κατά τη διάρκεια της πορείας οι έξι άνδρες δεν έβρισαν, δεν ταπεινώσαν, ούτε κακομεταχειρίστηκαν τους κρατούμενους. Τους είπαν να καθίσουν και να περιμένουν. Στο σημείο αυτό, η μονότονη αφήγηση του Δωρή αποκτά δραματικό τόνο: «Εκείνη τη στιγμή από πάνω μας πετούσαν κοράκια και κουρούνες και έκραζαν τρομακτικά ενώ συγχρόνως μύγες πτανομάτων, κίτρινης προ πάντων, ρίχτηκαν κατά σμήνη πάνω μας και μας χτύπησαν στο πρόσωπο που αναγκαστήκαμε να κινούμε τα κεφάλια μας σαν αλογα, επειδή μας είχαν δεμένα τα χέρια, για να τις διώξουμε». Δύο άνδρες, οι εκτελεστές όπως αποδείχτηκε, έφυγαν για το σημείο της εκτέλεσης ενώ οι άλλοι τέσσερις έμειναν για να φροντίζουν τους κρατούμενους. Ύστερα από μερικά λεπτά, οι δύο από τους τέσσερις άρχισαν να πηλαιοβόλονται μέχρι το σημείο της εκτέλεσης μεταφέροντας τους κρατούμενους ανά δύο. Η εκτέλεση γινόταν ως εξής: έκοβαν το λαιμό των θυμάτων και έριχναν το σώμα τους στην τρύπα. Η εκτέλεση δύο ατόμων διαρκούσε περίπου είκοσι λεπτά. Στο μεταξύ, οι υπόλοιποι κρατούμενοι είχαν αρχίσει να ανησυχούν για την τύχη τους. Ο Δωρή αναφέρει πως είπε στον αντάρτη που τον φύλαγε: «Συναγερσιστή βλέπω τα πρόσωπα ολωνών μας και έχουν αλλάξει χρώμα, κίτρινο μαχαίρι μάς περιμένει», και εκείνος του απάντησε, «Μπα, ποιος ο' το 'πε, μη φοβάσθε, εδώ από κάτω είναι η Ταξιαρχία, καταυλισμοί ολόκληροι, στρατός, αλλά ένεκα των επιχειρήσεων αυτών που γίνονται στα "Κιόνια" της Στιμφορίας σας εφέραμε

εδώ». Αφού εκτελέστηκαν περίπου δέκα άτομα, ήρθε η σειρά των αδελφών Δωρή. Μόλις έφτασαν στον τόπο εκτέλεσης είδαν τους δύο εκτελεστές να κατίνιζον χαμογελαστοί, κρατώντας μαχαίρια.¹¹⁶ Στο μεταξύ, ο Δωρή είχε καταφέρει να ληθεί. Χτύπησε τον φρουρό του, το έβαλε στα πόδια και κατόρθωσε να διαφύγει παρά τους πυροβολισμούς. Μετά από μερικές ημέρες έφτασε στο Άργος όπου και έμεινε μέχρι την αποχώρηση των Γερμανών. Μία ημέρα μετά την αποδράση του το ΕΑΜ συνέλαβε και εκτέλεσε για αντίποινα τον άλλο αδελφό του, τον Νίκο.

Ο Δωρή κατάφερε να παραμείνει ζωντανός μέχρι τον Φεβρουάριο του 1945. Τον Μάρτιο κατατάχθηκε στην Εθνοφυλακή που μόλις είχε συσταθεί στην Αθήνα, αλλά αμέσως λιποτάχτηκε παίρνοντας μαζί το όπλο του και επέστρεψε στην Αργολίδα για να εκδικηθεί. Σχημάτισε μια ομάδα από φίλους και συγγενείς του, «σκοπός της οποίας», σύμφωνα με την αναφορά του δικαστηρίου, «ήτο ο εγκληματικός μηδενισμός της οικογένειας Παπαδημητρίου». Πράγματι, αυτός ήταν ο στόχος της ομάδας του Δωρή, καθώς δεν φαίνεται να πήρε μέρος σε άλλες επιθέσεις. Από αυτή την άποψη, η ομάδα Δωρή δεν διέφερε και πολύ από τις περισσότερες δεξιές συμμορίες που δραύσαν αποκλειστικά μέσα στα όρια ενός ή περισσότερων χωριών.

Ο Δωρή κατάφερε να εντοπίσει τη Βασιλική Παπαδημητρίου, την ξυλοκόπησε, της ξύρισε το κεφάλι και πιθανά να τη βίασε – αν και για κάποιο λόγο δεν τη σκότωσε. Στις 12 Απριλίου 1945, δολοφόνησε τον Παναγιώτη Κωστάκη, συγγενή της οικογένειας Παπαδημητρίου, τον οποίο θεωρούσε συνειπνιστή για την οικογενειακή του τραγωδία. Ο επόμενος γύρος ξεκίνησε όταν οι δύο αδελφοί Παπαδημητρίου, ο Νίκος και ο Ηλίας, επιτέθηκαν στον Δημήτριο Κουκούλη, κοινωνό του Δωρή, τον οποίο και σκότωσαν μαζί με τον Αναστάσιο Κωστάκη, τον Ιούνιο του 1945. Στις 13 Φεβρουαρίου 1946, η ομάδα Δωρή επιτέθηκε στο σπίτι των Παπαδημητρίου στο Δούκα όπου σκότωσε τη μητέρα της Βασιλικής και τον αδελφό της Γιώργο. Μόνο ο μικρότερος αδελφός της, ο δεκαπεντάχρονος Σταύρος, κατάφερε να ξεφύγει από τη σφαγή μένοντας ζωντανός. Στη συνέχεια, η ομάδα του Δωρή λεηλάτησε το σπίτι της οικογένειας Παπαδημητρίου. Μετά από αυτή την επίθεση, η Βασιλική Παπαδημητρίου διέφυγε στο Ναύπλιο μαζί με τον αδελφό της Σταύρο, τον γιαντρά της Γιώργο Κωστάκη και τα δύο παιδιά του, ηλικίας ενός και τριών ετών. Στο Ναύπλιο νοίκιασαν ένα υπόγειο όπου ζούσαν κάτω από διαρκή φόβο. Ο Κωστάκης μάλιστα επισκέφτηκε τον πρόεδρο του Εφετερίου Ναυπλίου Ι. Γαλανό και τον παρακάλεσε να του παράσχει αστυνομική προστασία προκειμένου να μεταβεί στο Δούκα για τον θάνατό.

Δυστυχώς, ο Δωρή κατόρθωσε να εντοπίσει το κατάλημά τους και επιτέθηκε στις 22 Μαΐου 1946. Η Βασιλική Παπαδημητρίου είχε βγει από το υπόγειο για να επισκεφτεί έναν γείτονα, αλλά ο αδελφός της, ο Κωστάκης και τα παιδιά του κοιμόνταν πάνω στο δάπεδο. Εισβάλλοντας στο υπόγειο, ο Δωρή και οι άνδρες του τους γάζωσαν ανηλεώς, σκοτώνοντας τον Σταύρο Παπαδημητρίου, τον Γιώργο Κωστάκη και την τριχρονη κόρη τον Παναγιώτα. Η χωροφυλακή μέτρησης είκοσι μία σφαίρες. Για καλή της τύχη, η μικρή Ευσταθία γλύτωσε καθώς, μέσα στον ύπνο της, είχε γλιστρήσει στα πόδια του πατέρα της.

Στην κατάθεσή του στην δίκη που ακολούθησε, ο Δωρής παρουσίασε τον εαυτό του ως αντικομμουνιστή τον οποίο είχε καταδιώξει το ΕΑΜ λόγω των φρονημάτων του. Η πολιτικοποίηση μιας εγκληματικής πράξης ήταν ένας οίγουρος τρόπος για την ατιμωρησία. Άλλωστε, το σκεπτικό του αντανάκλασε τα επιχειρήματα πολλών αριστερών (αν και οι δικές τους είχαν πολύ διαφορετική έκβαση). Ο Δωρής και οι συνεργάτες του δικάστηκαν τον Ιούλιο του 1947, αλλά οι ένορκoi του δικαστηρίου της Κορίνθου τους αθώωσαν. Απέφυγαν επίσης περαιτέρω κατηγορίες, εκμεταλλευόμενοι την αμνηστία του Σοφούλη. Μετά από λίγο ο Δωρής μετανάστευσε στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου πέθανε πολλά χρόνια αργότερα. Οι Νίκος και Ηλίας Παπαδημητρίου εξέτισαν τις ποινές τους, και μετακόμισαν στην Αθήνα. Η μικρή Ευσταθία Κωστάκη υποβλήθηκε από μια οικογένεια στην Αυστραλία. Σύμφωνα με φήμες, η Βασιλική Παπαδημητρίου κατατάχθηκε στον Δημοκρατικό Στρατό στην κεντρική Πελοπόννησο. Επέζησε, αλλά η τύχη της είναι άγνωστη στην περιοχή. Όπως έλεγε ένας πληροφοριοδότης, η ιστορία αυτή «Ξεκίνησε μεταξύ Βασιλώς και Βασιίλη. Αυτοί δημιούργησαν το κακό και πέθαναν αθώoi. Αλλά ούτε η Βασιίλη ούτε ο Βασιλώς τελικά σκοτώθηκαν. Αυτοί πήγαν με θάνατο και οι άλλοι άδικα».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΙΑΣ ΒΙΑΣ

Τα γεγονότα στο Μαλανδρένι και το Δούκα, όπως και εκατοντάδες παρόμοια περιστατικά του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου, οδηγούν κατ' αρχάς στην επισημάνση πως η κόκκινη τρομοκρατία συνδέεται αναπόσπαστα με τη βία, πρώτα των Γερμανών και των κατά τόπους συνεργατών τους στη διάρκεια της Κατοχής (βία που μπορεί να χαρακτηριστεί ως «μαύρη τρομοκρατία») και, στη συνέχεια, με την βία των δεξιών συμμοριών μετά την Απελευθέρωση (την αποκαλούμενη «λευκή τρομοκρατία»).

Η ανάλυση των συστατικών στοιχείων της εμφύλιας βίας είναι μια πιο δύσκολη υπόθεση. Τα γεγονότα στο Δούκα για παράδειγμα αποτελούν περίπτωση πολιτικής βίας ή προσωπικής βεντέτας; Για τους δικαστές του Ναυπλίου καθώς και για τους κατοίκους του Δούκα (τότε και τώρα), τα γεγονότα αυτά αποτελούσαν καθαρή περίπτωση οικογενειακής βεντέτας. «Όπως είναι γνωστό σε όλους», επισημαίνει μία ένορκη κατάθεση του 1945, «η οικογένεια Δωρής είχε εμπλακεί σε μια πολύχρονη διαμάχη με την οικογένεια Παπαδημητρίου ... Και είναι ευρώς γνωστό ότι οι μεν στράφηκαν στους Ιταλούς και οι δε στους αντάρτες προκειμένου να πάρουν εκδίκηση, αλλά το μίσος αυξανόταν, κατά πάσα πιθανότητα επειδή δεν ήταν ικανοποιημένοι [από το μέγεθος της εκδίκησης]». Η κατάθεση αυτή είναι αποκλυπτική στο βαθμό που επισημαίνει τον πυρήνα της εμφύλιας βίας: δεν έχουμε να κάνουμε ούτε με καθαρή οικογενειακή βεντέτα ούτε για αμιγή πολιτική βία, αλλά και για τα δύο ταυτόχρονα.

Πράγματι, η υπόθεση του Δούκα δεν ήταν απλή οικογενειακή βεντέτα. Κατ' αρχάς και σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις της Πελοποννήσου όπως η Μάνη, η

Αργολίδα δεν είχε παράδοση βεντέτας. Επιπλέον, αντίθετα από την παράδοση της βεντέτας, οι αντίπαλες φατρίες του Δούκα μπήκαν στο κύκλο του αίματος μόνο όταν τους το επέτρεψαν μη τοπικές δυνάμεις, είτε ωθώντας τες να προβούν σε καταδόσεις (οι Ιταλοί και το ΕΑΜ) είτε εξασφαλίζοντάς τους ατιμωρησία για τις πράξεις τους (το ελληνικό μεταπολεμικό κράτος). Ενώ οι βεντέτες αποτελούν παραδοσιακό μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου που εξαιρεί συνήθως γυναίκοπαιδα και ηλικιωμένους από τον κατάλογο των πιθανών θυμάτων, η βία στο Δούκα εκφυλίστηκε σε διαδικασία που θυμίζει περίπτωση κοινωνικής ανομίας, με βία δίχως φραγμούς. Περιγράφοντας τη βία που έπληξε το χωριό του, ένας κάτοικος του Δούκα κατέφυγε στην αλληγορία που είχε χρησιμοποιήσει ο Γερμανός διοικητής για το Μαλανδρένι: «Έμπλεξαν κι από εκεί και πέρα έγινε Τέξας». Είναι σαφές πως αυτός ο τύπος βίας δεν αποτελούσε μια συνηθισμένη επανάληψη μιας παραδοσιακής διαδικασίας, όπως ισχύει για τις βεντέτες: αντίθετα, υπήρξε εντελώς πρωτοφανής για τα τοπικά δεδομένα. Η πολιτική διάσταση της βίας υποδεικνύεται επίσης από το ότι οι άνθρωποι είχαν ταυτιστεί με αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις και οι δολοφονίες έπληγαν κατά κανόνα μόνον άτομα των οποίων η πολιτική ταυτότητα απέκλεινε εκείνης του τοπικού «κυρίαρχου κόμματος» (με άλλα λόγια, τα αντίποινα ήταν αδύνατα όταν η αντίπαλη πλευρά κυριαρχούσε).

Ούτε, όμως, επρόκειτο απλώς για μια απλή περίπτωση πολιτικής τρομοκρατίας. Τα ατομικά κίνητρα συνήθως δεν ήταν ιδεολογικά: τα θύματα δεν έχασαν τη ζωή του εξαιτίας των πολιτικών τους πεποιθήσεων, π.χ. υπέρ του κομμουνισμού ή της μοναρχίας – τουλάχιστον όχι μόνο γι' αυτό. Οι κεντρικοί δράντες ήταν ντόπιοι που είχαν εμπλακεί σε προσωπικές και τοπικές διαμάχες. Οι αναφορές σε προσωπικές και τοπικές διαμάχες κυριαρχούν στην πλειοψηφία των συνεντεύξεων που πήρα, στην πλειοψηφία των δικαστικών υποθέσεων που ερεύνησα, στα απομνημονεύματα των περισσότερων από τους εμπλεκόμενους. Δύσκολα εντοπίζει κανείς περιπτώσεις στις οποίες οι προσωπικές και τοπικές διαμάχες απουσίαζαν τελείως. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι αυτό δεν συνιστά ιδιαίτερο στοιχείο του ελληνικού Εμφυλίου αλλά πρόκειται για ουσιαστικό χαρακτηριστικό των εμφυλίων πολέμων, είτε αυτοί είναι ιδεολογικοί είτε εθνοτικού τύπου. Η παρατήρηση του Jan Gross για την βία στην ανατολική Πολωνία στη διάρκεια της σοβιετικής κατοχής είναι ενδεικτική: «Κι όμως, μολονότι η βία αντιπροσώπευε μια έκρηξη συνδυασμένων εθνοτικών, θρησκευτικών και εθνικιστικών διενέξεων, ξενίζει η οικειότητα που την χαρακτηρίζει. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα θύματα και οι θύτες γνωρίζονταν προσωπικά. Ακόμα και μετά από αρκετά χρόνια, οι επιζώντες μπορούσαν να αναφέρουν τα ονόματά τους. Πέραν πάσης αμφιβολίας, οι άνθρωποι άδραξαν αυτή την ευκαιρία προκειμένου να ξεκαθαρίσουν προσωπικούς λογαριασμούς».¹⁷ Ο Gross παραθέτει αφηγήσεις επιζώντων οι οποίες θα μπορούσαν να προέρχονται κατευθείαν από την ελληνική περίπτωση: «Οι σοβιετικές αρχές διεξήγαγαν έρευνες και συλλήψεις ... αντιστοιχούντες άμεσα σε καταγγελλόμενους γεγονότων που ξεκαθάριζαν προσωπικές διαμάχες». «Κατηγορίες, καταγγελλίες και προσωπικές έχθρες

μπορούσαν να οδηγήσουν σε σύλληψη ανά πάσα στιγμή. Παρότρυναν επίσημως τον κόσμο να καταγγέλλει και να καταδίδει». «Όποιος είχε άχτι κάποιον άλλο, κάποια παλιά έχθρα, όποιος είχε βάλει στο μάτι κάποιον – είχε στη διάθεσή του μια σκηνή για να επιδείξει τις ικανότητές του, υπήρχε ένα στημένο αυτί, πρόθυμο να τον ακούσει».¹¹⁸

Εδώ λοιπόν, προκύπτει και το κεντρικό ζήτημα: η εμφύλια βία ακολουθεί συχνά την δομή της βεντέτας με τον κλιμακούμενο κύκλο της εξατομικευμένης εκδίκησης και αντεκδίκησης, αλλά αποτελεί ένα είδος βίας που δεν θα εκδηλωνόταν ποτέ εάν δεν υπήρχε η διαρκής παρότρυνση, ενθάρρυνση και υποστήριξη πολιτικών οργανώσεων.¹¹⁹ Η περίπτωση του Δούκα δεν ήταν ούτε απλή οικογενειακή βεντέτα, ούτε περίπτωση καθαρής πολιτικής τρομοκρατίας, αλλά και τα δύο ταυτόχρονα. Τόσο οι Ιταλοί που αναζητούσαν κρυμμένα όπλα και Βρετανούς στρατιώτες που κρύβονταν, όσο και οι Γερμανοί που αναζητούσαν αντάρτες του ΕΛΑΣ, οι κομμουνιστές που αναζητούσαν αντιδραστικούς, και η μεταπολεμική ελληνική Δεξιά που αναζητούσε κομμουνιστές, βασιζόνταν στον τοπικό πληθυσμό για να εφαρμόσουν τα σχέδιά τους. Από την άλλη, οι ντόπιοι δεν ήταν απλοί αθώοι θεατές που τους ποδοπατούσαν ελέφαντες. Χρησιμοποιούσαν με προθυμία τις πολιτικές αυτές οργανώσεις για να ξεκαθαρίσουν τους δικούς τους λογαριασμούς με μια σγυρότητα εξίσου πρωτοφανή και παρξένη όσο και η κατάσταση στην οποία είχαν βρεθεί, όπου η επιθυμία να δουν κάποιον γείτονά τους να ξυλοκοπείται ή να εξευτελίζεται πυροδοτούσε ένα αρχικά απρόβλεπτο μακελειό. Πώς θα μπορούσε ο νεαρός Βασίλης Δωρής, ο οποίος είχε χρησιμοποιήσει τους Ιταλούς για να εκδικηθεί τη γυναίκα που τον είχε απορρίψει, να φανταστεί το 1942 πως έξι χρόνια αργότερα, ως αποτέλεσμα της αρχικής του απονενομένης ενέργειας, θα ξεκληριζόταν δύο ολόκληρες οικογένειες;

Η σύζευξη αυτή τοπικών και υπερτοπικών δυναμικών, μη ιδεολογικών κινήτρων και στρατηγικών στόχων, καθορίζει τον πυρήνα της εμφύλιας βίας και της προσδίδει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της. Η ανάμιξη ταυτότητων και στρατηγικών, προσωπικού και πολιτικού – με άλλα λόγια η διάλυση των ορίων ανάμεσά τους – προκύπτει με σαφήνεια από την απολογία του Δημητρίου Πυργάκη σε δίκη που πραγματοποιήθηκε στην Κόρινθο. Ο Πυργάκης, μέλος του ΚΚΕ Ελληνοχωρίων Κορινθίας, δικάστηκε για το φόνο δώδεκα κατοίκων του χωριού από το ΕΑΜ τον Ιούλιο του 1944:

Έχω την γνώμην, ότι μάλλον από προσωπικά μίση απεφάσισαν την σφαγή των ανωτέρω, επειδή ο υπεύθυνος Δ. Τρίμης έβλεπε με κακό μάτι την οικογένεια Γ. Τσούγκου, διότι του έκαμε ανταγωνισμό εις το ελαστροβείον ... [Τα στελέχη του κόμματος υπεστήριξαν] ότι οι ανωτέρω σφαιρασθέντες έπρεπε να σφαγούν, διότι απειλούσαν την μαύρη αντίδραση, την οποίαν αν δεν εχτίπον θα τους εχτύπηε τους ίδιους.¹²⁰

Η αναγνώριση του ιδιαίτερου χαρακτήρα της βίας του Εμφυλίου αποτελεί το πρώτο βήμα μόνο για τη σοβαρή έρευνα πάνω σε αυτό το ζήτημα. Η προσπάθεια κατανόησης της εμφύλιας βίας απαιτεί ρηξικέλευστη θεωρητική ανάλυση και συστηματική και δημιουργική εμπειρική έρευνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. C. Tsoukalas, *The Greek Tragedy* (Hammondsworth 1969, *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα 1981)· Ν. Σφορόνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας* (Αθήνα 1982)· A. Collard «Investigating Social Memory in a Greek Context», στο E. Tonkin κ.ά., επιμ., *History and Ethnicity* (Λονδίνο 1989), 89-103· J. Hondros, *Occupation and Resistance: The Greek Agony, 1941-1944* (Νέα Υόρκη 1983)· J. Hart, *New Voices in the Nation* (Θεσσαλονίκη 1996).
2. Για παράδειγμα O. Smith, «The Memoirs and Reports of the British Liaison Officers in Greece, 1932-1944: Problems of Source Value», *Journal of the Hellenic Diaspora* 11.3 (φθινόπωρο 1984): 9-32· H. Fleischer, «The National Liberation Front (EAM), 1941-1947: A Reassessment», στο J. Iatrides και L. Wrigley, επιμ., *Greece at the Crossroads: The Civil War and its Legacy* (Pennsylvania State University Press 1995), 49-89.
3. Για παράδειγμα, A. Ελεμάντης, «Μας πήραν την Αθήνα... Από την ιδεολογία του κοινοεφεροκοιτιού στην ιδεολογία του προδομένου ελληνισμού», *Δοκίμια* 6 (1997): 19-50· K. Μπροντσούλης, *Η Πελοπόννησος στο πρώτο αντίστικτο, 1941-1945: Απεικθεωρητικός αγώνας και εμφύλια διαμάχη* (Αθήνα 1997).
4. Στις λίγες σχετικές εξαιρέσεις ανήκουν οι M. Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-1944* (Νιου Χέιβεν και Λονδίνο 1993, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, Αθήνα 1994) και D. Close, *The Origins of the Greek Civil War* (Λονδίνο 1995· *Οι ρίζες του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα 2003).
5. Rikl van Boeschoten, *Ανταποδο χρόνιο: Σύλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζαΐκα Γρεβενών (1900-1950)* (Αθήνα 1997).
6. Fleischer, «The National Liberation Front», 58.
7. O. Smith, «The Memoirs and Reports». Οι Βρετανοί στρατιωτικοί συνδέθηκαν με γενικές γραμμές ήταν εχθρικά διακείμενοι προς το ΕΑΜ.
8. St. Aschenbrenner, «The Civil War from the Point of View of a Messinian Village», στο L. Baerentzen κ.ά., επιμ., *Studies in the History of the Greek Civil War* (Κοπενχάγη 1987, *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα 1992), 105-25· van Boeschoten, *Ανταποδο χρόνιο*.
9. Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται εδώ είναι προσεγγιστικά, καθώς επεξεργάστηκαν ακόμα το υλικό.
10. M. Mazower, *Inside Hitler's Greece*.
11. Η περιγραφή βασίζεται κυρίως στα E. Καρούζου, «Cultures Maraichères dans la Méditerranée: Les Transformations de la Plaine et la Société Argolique, 1860-1910», διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 1995, και N. N. Αναγνωστοπούλου και Γ. Γαγάλης, *Η αγροτική παιδεία* (Αθήνα 1938).
12. Σε εθνικό επίπεδο, τα αποτελέσματα ήταν: Μοναρχικά κόμματα 47,59%, Βενιζελικοί 44,17% και Κομμουνιστικό Κόμμα 5,76%.
13. I. Ζερβίνης, *Το Άρτος διά μέσον των αιώνων* (Αθήνα 1996), 399-404.
14. Χρησιμοποιώ τον όρο «Γερμανοί» ως γενική κατηγορία. Στην Αργολίδα υπήρχαν πολλοί Πολωνοί και Γερμανοί στρατιώτες που υπηρετούσαν σε γερμανικές μονάδες.
15. Δεν διαθέτουμε στοιχεία για τη σύνθεση του βου Συντάγματος του ΕΛΑΣ, το

οποίο έδρασε κυρίως στην Κορινθία και την Αργολίδα. Ωστόσο, ο διακεπτός του δου Συντάγματος ταγματάχους Ειμάνονηλ Βαζίος, στα απομνημονεύματά του αναφέρει πλήρη κατάλογο των 147 ανδρών του συντάγματος που έπεσαν στη μάχη. Από αυτούς, μόνο 14,9% κατέγονταν από την Αργολίδα. Ε. Βαζίος, «Τα άγνωστα παρασκήνια της Εθνικής Αντιστάσεως εις την Πελοπόννησον», Κόρινθος, 1961.

16. Το απόσπασμα αυτό βασίζεται κυρίως στα ανέκδοτα απομνημονεύματα του Παναγιώτη Λιλή και στην τοπική ιστορία του Κώστα Δανούση, «Αναγέννηση», *Opuscula Argiva* X/III (1994), 321: 4-13.

17. Αυτό υποστηρίζουν και οι αναφορές Βρετανών στρατιωτικών συνόψεων. Βλ. για παράδειγμα, Public Records Office, Λονδίνο (PRO), HS 5/699, «Report by Lt. Col. R. P. McMullen on Present Conditions in the Peloponnese».

18. Η διοίκηση του ΕΑΜ περιγράφεται συχνά ως «αυτοδιοίκηση». Παρά την επιφανειακή της αυτονομία, η τοπική αυτοδιοίκηση δημιουργήθηκε και παρέμεινε στενά ελεγχόμενη από το ΕΑΜ και το ΚΚΕ· η περιφερειακή διοίκηση βρισκόταν ανοιχτά στα χέρια των δύο αυτών οργανώσεων.

19. C. Woodhouse, *Apple of Discord: A Survey of Recent Greek Politics in their International Setting* (Λονδίνο 1948, *To μέλο της έριδος*, Αθήνα 1976), 147.

20. Οι αριθμητικές εκτιμήσεις αναφέρονται σε ανθρωποκτονίες – σφαίς και ταυτόχρονα ακραία μορφή βίας.

21. D. Close, *The Origins*, Γ. Μαργαρίτης, Από την ήττα στην εξέγερση (Αθήνα 1993).

22. Ι. Γιαννάκος, *Σελίδες μιας μικρής ιστορίας για έναν μεγάλο σκοπό* (Αθήνα 1986), 156.

23. PRO HS 5/698 «Report by Capt. P. M. Fraser on Some Aspects of the Peloponnese, July 1943- April 1944».

24. National Archives and Record Service (NARS), Record Group (RG) 59/868.00, Dispatch by Lincoln McVeagh, 16 March 1943.

25. C. Tilly, «Revolutions and Collective Violence», στο F. I. Greenstein και N. W. Polby, επιμ., *Handbook of Political Science: Macropolitical Theory* (Νέα Υόρκη 1975), 512.

26. Η δημιουργία τέτοιας ατμόσφαιρας επιβεβαιώνεται από αφηγήσεις και από άλλες περιοχές όπως η Ηλεία, βλ. Π. Δ. Σκωτσάς, *Στις όχθες του Κλαδεού* (Αθήνα 1994), 131-32.

27. C. Lucas, «Themes in Southern Violence after 9 Thermidor», στο G. Lewis και C. Lucas, επιμ., *Beyond the Terror: Essays in French Regional and Social History, 1749-1815* (Κέμπριτζ 1983), 152-94· J. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Πρίνστον 1968).

28. NARS RG 59/868.00, 16 March 1945.

29. R. Cappel, *Siniomata, A Greek Notebook, 1944-1945* (Λονδίνο 1946), 147.

30. PRO HS 5/699, «Report by Lt. Col. R. P. McMullen on Present Conditions in the Peloponnese».

31. PRO, HS 5/698, «General Report by Major Andrewes, Area Commanders».

32. Δημοτικά Αρχεία Ναυπλίου (ΑΑΝ), Ε 32/1945.

33. Όπως ανέφερε κι ένας δεξιός κάτοικος: «Οι περισσότεροι που σκοτώθηκαν τότε ήταν δεξιοί, καλοί άνθρωποι».

34. Η ίδια λογική σχετικά με την αποστασία εμφανίζεται σε πολλές αφηγήσεις παρόμοιων εξελλίσεων σε άλλες περιοχές όπως η Εύβοια. Βλ. Κ. Σκαρλής, *Με το Σύνταγμα του ΕΛΑΣ στα βουνά της Εύβοιας* (Αθήνα 1986). Για μια περιγραφή παρόμοιων εξελλίσεων στη δυτική Μακεδονία (αν και πιο περιπλοκών λόγω εθνικών πολιτικών ζητημάτων), βλ. PRO HS 5/234, «Report by a Supporter of EAM on the Development of the Situation in Western Macedonia».

35. Α. Χριστόπουλος, *Οι Ιταλογερμανοί στην Αργολίδα* (Ναύπλιο 1946), 116.

36. Τα μακεδονικά χωριά που δέχτηκαν όπλα από τους Γερμανούς για να πολέμη-

σουν ενάντια στο ΕΑΜ συχνά ενεργούσαν με δική τους πρωτοβουλία. Βλ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, 509.

37. Γ. Παπαλίου, *Η Εθνική Αντίσταση στην Αργολίδα* (Αργος 1980), 31· αποτελεί τη μόνη γραπτή καταγραφή της σφαγής αυτής, απ' όσο γνωρίζω – και πρόκειται για ιδιαίτερα μεροληπτική αναφορά.

38. Η σφαγή αυτή, όπως και πολλές άλλες, παραμένει μη καταγεγραμμένη από την ιστοριογραφία. Πρόκειται αρχικά από προφορικές μαρτυρίες και επιβεβαιώθηκε στη συνέχεια από λεπτομερείς αναφορές στα δικαστικά αρχεία.

39. Εκείνη την περίοδο πραγματοποιήθηκαν συλλήψεις σε ολόκληρη την ελεγχόμενη από το ΕΑΜ περιοχή, ειδικά στις πρώην κατεχόμενες πόλεις. Για παράδειγμα, όταν ο ΕΛΑΣ εγκατέλειπε την Κόρινθο την παραμονή της ήττας του στην Αθήνα (11 Ιανουαρίου 1945), πήρε μαζί του 115 ομήρους· Ιστορικό Αρχείο Αργους (ΙΑΑ), Αρχείο Εφετείου του Ναυπλίου, ABE 175/207.

40. van Boeschoten, *Ανάποδα χρόνια*, 129.

41. NARS RG 59/868.00.

42. Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ): (Αρχείο ΚΚΕ), 418/Φ30/4/142.

43. *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, τόμ. 1 (Αθήνα 1981), 283.

44. *Δέκα χρόνια αγώνες, 1935-1945* (Αθήνα 1977), 180-83.

45. ΑΣΚΙ 418/Φ24/2/114.

46. *Δευτεριά*, 15 Δεκεμβρίου 1943.

47. PRO HS 5/232 «Tavernarakis Report» (όπου συγγέται το ΕΑΜ με τον ΕΛΑΣ).

48. *Οδηγός*, 8 Φεβρουαρίου 1944.

49. PRO HS 5/232 «Tavernarakis Report».

50. ΑΣΚΙ 418/Φ24/2/102.

51. Το ίδιο ισχύει για παράδειγμα, στο Ελλανοχώρι της Κορινθίας (ΙΑΑ ABE 176/228).

52. J. Gross, *Revolution from Abroad*, 117.

53. Αργότερα, η περιφερειακή επιτροπή διέταξε πολλές εκτελέσεις παρακαμπτώντας την πλειονότητα των δικαστικών τοπικών επιτροπών. Σε μια μεμονωμένη περίπτωση, ο επικεφαλής του ΕΑΜ σε ένα χωριό της Κορινθίας εκτέλεσθηκε επειδή αντιστεκόταν στις εκτελέσεις και ισχυριζόταν ότι δεν υπήρχαν αντιδραστικοί στο χωριό του (ΑΣΚΙ 418/Φ24/2/114, καθώς και συνεντεύξεις μου). Σε πολλές περιπτώσεις, μετά τον ΕΑΜ συλλαμβάνονταν και απειλούνταν με εκτέλεση λόγω μεσολάβησής τους υπέρ «αντιδραστικών».

54. Η λεπτομερής περιγραφή της σύσκεψης ταυνίζεται με τις αναφορές για την ίδια σύσκεψη που εντόπισα στα αρχεία του ΚΚΕ και επιβεβαιώνει την αξιοπιστία των απομνημονευμάτων του Λιλή.

55. Ο Μπλάνες ήταν καλός κομματικό στέλεχος στη Μεσοσημία και διατηρούσε στενές επαφές με τον Σιάντο· Κ. Καρούλης, *Η ιστορία των δραματικών γεγονότων Πελοποννήσου, 1943-1949*, 2 τόμ. (Αθήνα 1958), 1: 80. Αργότερα επικρίθηκε, σε εσωτερική έκθεση του ΚΚΕ που συνέταξε ο Πολύβιος Ισαακιώτης, ως σφαγιαστής και κοντοφθαλμός (ΑΣΚΙ 418/Φ24/2/90).

56. ΑΣΚΙ 418/Φ24/2/102.

57. Ειδικότερα, την εποπτεία των ομάδων της ΟΠΛΑ είχαν αναλάβει τα αποκαλούμενα δεύτερα γραφεία που βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο του πρώτου γραμματέα κάθε περιφερειακής επιτροπής του ΚΚΕ: Κ. Καρούλης, *Η ιστορία*, 1: 215· Ι. Νούσης, ανέκδοτα απομνημονεύματα, Μαλάνδριν, Αργολίδα 1995.

58. Η GPU ήταν η μυστική αστυνομία των Μπολσεβίκων.

59. Ο Λιλή προσθέτει ότι ο άνθρωπος αυτός δεν ήταν εκπρόσωπος του κόμματος. Βρισκόταν στο χωριό για να εκτελέσει άλλη αποστολή σχετικά με το ΕΑΜ και με κάποιον

τρόπο είχε διεισδύσει στη συνδιάσκεψη.

60. ΑΣΚΙ 418/Φ24/2/102.

61. Β. Κλαδούχος, *Απομνημονεύματα, 1920-: Η ψυχρή και δίκαιη καταγραφή μιας ζωής* (Αργος 1995), 69.

62. Κ. Καραλής, *Η ιστορία*, 1: 216.

63. Σε συνέντευξη που παραχώρησε, ο επικεφαλής του ΕΑΜ στο χωριό Καπαρέλλι της Αργολίδας περιέγραψε λεπτομερώς πώς τον ζητήθηκε από την περιφερειακή ηγεσία να φέρει τους συγχωρισμούς του στο συλλαλήτριο.

64. Βλ. Διάταγμα 546/15 (8 Σεπτ. 1944) του υπουργού Εσωτερικών της ΠΓΕΑ, υπογεγραμμένο από τον Γεώργιο Σιάντο, το οποίο καθόριζε έναν κώδικα συμπεριφοράς για την προσφατά ιδρυθείσα αστυνομία του ΕΑΜ (Πολιτοφυλακή): ΔΑΝ Ε 27/1944. Μολονότι πολλά χωριά ήταν γεμάτα από ανθρώπους που ήθελαν να πάρουν εκδίκηση από τους Γερμανούς, το ΕΑΜ μπόρεσε να επιβάλει το νόμο και να αποφεύγει τα ξεσπάσματα βίας. Αυτό συνάδει με την διαπίστωση πως πολλές από τις μαζικές σφαγές ταγματασφαλιτών τον Σεπτέμβριο του 1944 (π.χ. στον Μεγάλα στη Μεσσηνία, όπου εκτελέστηκαν 800 με 1.000 άτομα) δεν ήταν αυθόρμητες αλλά προσχεδιασμένες.

65. St. Aschenbrenner, «The Civil War from the Point of View of a Messinian Village», 116. Η εξαίρετη στην περιγραφή της βίας στην Καρποφάρα της Μεσσηνίας δεν παρέχει πληροφορίες για τους περιφερειακούς και τοπικούς θεσμούς που επέτρεψαν την κλιμάκωσή της.

66. Ενώ η Αριστερά συνδύαζε μια τοπική επιλογή στόχων με την υπερτοπική επιβολή της βίας, οι συμμορίες της Δεξιάς κατά κανόνα συγχώνευαν την επιλογή και την εφαρμογή στο τοπικό επίπεδο.

67. Στ. Παπασιρατής, *Στα χρόνια της φωτιάς* (Αθήνα 1992), 36-39. Ο Παπασιρατής προσθέτει ότι οι εκκλήσεις δεν πέτυχαν. Μολονότι ο Σατήρης είχε δεχτεί εγγυήσεις για τη ζωή του, όταν επέστρεψε στο χωριό του τον Οκτώβριο του 1943, συνελήφθη και εκτελέστηκε από το τοπικό ΕΑΜ.

68. Γιαννιάκος, *Σελίδες*, 167-68, 203.

69. Ο Γιαννιάκος ήταν διπλά τυχερός επειδή γλίτωσε το θάνατο για δεύτερη φορά, όταν ο εκτελεστής (προφοινιάς ερασιτέχνης) διάταξε να τον σκοτώσει στην ενέδρα που είχε ετοιμάσει.

70. Ο Mazower (*Inside Hitler's Greece*, 265-66 [ελλ. εκδ.: 294]) σημειώνει ότι το ΕΑΜ δεν ήταν μονολιθική οργάνωση και ότι λειτουργούσε μέσα σε έναν κόσμο γεμάτο «φήμες, σύγχυση, φόβο και άγνοια, όπου κλέφτες και κοινωμία είχαν αποπνευθεί σε εθνική κλίμακα και όπου οι στόφους που κυκλοφορούσαν είχαν τοπική εμβέλεια». Η εκτίμηση αυτή είναι σωστή σε εθνικό επίπεδο. Σε περιφερειακό επίπεδο όμως, ειδικά στις υφιστάμενες περιοχές που βρισκόταν υπό τον απέναντί του έλεγχο, το ΕΑΜ ήταν, αν όχι μονολιθικό, σίγουρα γραφειοκρατικό.

71. Εσωτερική έκθεση του ΚΚΕ (ΑΣΚΙ 418/Φ24/2/90) αναγράφει αρκετές θηριαδίες που διεπράχθησαν στην Πελοπόννησο και αποτελεί σαφή καταγγελία του Αγγλέα Μπλένι, επικεφαλής της ΚΕΠΠ.

72. Στοιχεία εμπνεύονται στο Καλιφόρνια. «Uses and Forms of Terror in the Greek Civil War: Argolis and Beyond», ανακοίνωση στο συνέδριο «Domestic and International Aspects of the Greek Civil War», King's College, Λονδίνο, 18-20 Απριλίου 1999.

73. ΚΟΠΠ: Κομμουνιστική Οργάνωση Περιοχής Πελοποννήσου.

74. Οι κώδικες πηγές είναι: Βαζαίος, *Τα άγνωστα παραιοκρήνια*, 78-88· Καραλής, *Η ιστορία*, 1: 234-35· Κλαδούχος, *Απομνημονεύματα*, 68-70· Λιλιές, χ.η.

75. Λιλιές, χ.η., Κλαδούχος, *Απομνημονεύματα*.

76. Βαζαίος, *Άγνωστα παραιοκρήνια*, 79.

77. Σύμφωνα με τον Βαζαίο (στο ίδιο, 79) το ποσοστό κυμαινόνταν από 5 έως 10%- 12% σύμφωνα με τον Κλαδούχο (*Απομνημονεύματα*, 70) και 15% συν 3% για τα μέλη του ΕΑΜ, σύμφωνα με την κατάθεση μέλους του ΕΑΜ στην Κορινθία (ΙΑΑ ΑΒΕ 176/228).

78. Βλ. τα εκτενή σχόλια στο PRO HS 5/699: «Second Report of Col. J. M. Stevens on Present Conditions in the Peloponnese, 22 June 1944». Ο Stevens βρέθηκε στη Βόρεια Ελλάδα σε μια περίοδο περιορισμένης βίας και στη Νότια Ελλάδα σε μια περίοδο έντονης βίας.

79. Ο Ζέγκος κατηγορήθηκε άμεσα μόνο για την εκτέλεση περίπου δέκα κατοίκων ενός χωριού εκτός δικαιοδοσίας του (τη Στρέζοβα της Αργολίδας) και επειδή δεν είχε ακολουθήσει την καθορισμένη διαδικασία για τις θανατικές ποινές. Ουδέποτε κατηγορήθηκε για τις μαζικές σφαγές στην Αργολίδα και την Κορινθία: ΑΣΚΙ 418/Φ24/2/102.

80. Κλαδούχος, *Απομνημονεύματα*, 69-71· Καραλής, *Η ιστορία*, 235.

81. Ο Mazower (*Inside Hitler's Greece*, 291 [ελλ. εκδ.: 319-20]) επισμαίνει και αυτή τη λογική.

82. Σύμφωνα με την αναφορά ενός μέλους των Ειδικών Αποστολών (ISOE) (PRO HS 5/232, «March 31st, 1944 – Greece: Political, Internal Situation. Situation of the Greek People in March 1944»): «Κατά τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1944 λάβαμε τις πιο φοβερές αναφορές από τη Μακεδονία και την Πελοπόννησο».

83. Η Πελοπόννησος είχε ισχυρή μοναρχική παράδοση, αλλά οι Γερμανοί τη θεωρούσαν κεντρικό μέτωπο, ενόσω σε ενδεχόμενη συμμαχική απόβαση. Το δικτύο επι-κοινωνιών της ήταν σχετικά εκτεταμένο διευκολύνοντας έτσι την καπιτωλήμηση των ανταρτών: C. M. Woodhouse, *The Struggle for Greece, 1941-1949* (Λονδίνο 1976).

84. Παράθεση στο Κ. Παπαδόπουλο, *Αρχείο Πέτσον: Κατοχικά ντοκουμέντα του ΔΕΣ Πελοποννήσου* (Αθήνα 1977), 241.

85. Η βασική πηγή για τα γεγονότα στο Μεσολόγγι το 1943-44 είναι τα απομνημονεύματα του Γιάννη Νάση, ερασιτέχνη ιατρού και στελέχους του ΚΚΕ. Τα απομνημονεύματά του ασκούν αξιοπιστία επειδή ο συγγραφέας, ο οποίος παρήγαγε για χρόνια στη φρίδα τη λέξη της ενεργού συμμετοχής του στο ΕΑΜ και εξαπατούσε να είναι πιστός κομμουνιστής, επιδεικνύει ένα απρόβλεπτο ανοιχτό πνεύμα, μη διαπύζοντας να ασφαλίσει κατ'εξοχή στην παρτιζάνη του. Πολλοί από τους πληροφορίες προέρχονται από συνεντεύξεις με Μεσολογγινοίτες και κατοίκους γειτονικών χωριών, όπως και με τον ίδιο τον Νάση. Βασίστηκαν επίσης στα πρακτικά της δίσης που διεξήχθη μεταπολεμικά για τα γεγονότα του Μεσολογγιού.

86. Mazower, *Inside Hitler's Greece*, 217-18 [ελλ. εκδ.: 245-6].

87. Γ. Νάσης, ανέκδοτο απομνημονεύματα (Μεσολογγίνο 1995), 4.

88. Στο ίδιο, 7.

89. Στο ίδιο, 8.

90. Στο ίδιο, 4.

91. Στο ίδιο, 15.

92. PRO HS 5/698 «Narrative of Capt. P. M. Fraser» I. Κυρδομυτος, *Πρωτοπόρος και νικητής η Αργολίδα στην Εθνική Αντίσταση, 1941-1944* (Αργος 1994). Το Μεσολογγίνο βρισκόταν πιο μακριά από το Αργος απ' όσο πίστευε ο Fraser.

93. Νάσης, απομνημονεύματα, 11.

94. Στο ίδιο, 13.

95. Στο ίδιο.

96. Δεν κατάφερα να ανακαλύψω το σκεπτικό αυτής της επίδοσης.

97. Νάσης, απομνημονεύματα, 23.

98. ΙΑΑ ΑΒΕ 176/228.

99. Χρησιμοποιώ ψευδώνυμο, καθώς η υπόθεση αυτή αποτελεί ακόμα ευαίσθητο θέμα.

100. Το όνομα του Σπύρου Νάση περιλαμβάνεται στο μνημείο των πεσόντων αντι-

στασιαστών στην Κόρινθο.

101. Νάσης, απομνημονεύματα, 25.

102. ΙΑΑ ΑΒΕ 176/238.

103. Νάσης, απομνημονεύματα, 31.

104. Στο ίδιο, 16.

105. Παρόμοιες αντιδράσεις αναφέρονται από τον Θ. Βαλτινό, *Ορδοκωστά* (Αθήνα 1994) και στον Χ. Ζαλοκώστα, *Το Χρονικό της σιλαβίας* (Αθήνα 1997).

106. Νάσης, απομνημονεύματα, 15.

107. ΙΑΑ ΑΒΕ 175/207.

108. Νάσης, απομνημονεύματα, 42-44.

109. Η αφήγηση αυτή βασίζεται σε συνεντεύξεις και αρχειακά πρακτικά του Εφετείου Ναυπλίου: ΙΑΑ ΑΒΕ 175/207.

110. ΙΑΑ ΑΒΕ 175/207.

111. Η δεύτερη έκθεση συντάχθηκε στα μέσα Μαρτίου 1944.

112. Η περιγραφή του Δωρή διασταυρώθηκε με βάση συνεντεύξεις με στελέχη του ΚΚΕ και μέλος της ΟΠΛΑ.

113. Το Βαλτέτσι, ένα χωριό της Αρκαδίας, είχε συνεργαστεί με τα Τάγματα Ασφαλείας. Το καλοκαίρι του 1944, δυνάμεις του ΕΛΑΣ επιτέθηκαν στο χωριό και σκότωσαν αρκετούς από τους κατοίκους του.

114. Ο ανακριτής τον ρώτησε: «Γιατί κατηγορείσαι παιδί μου;» και ολοκλήρωσε την ανάκρισή του λέγοντας: «Καλά, παιδί μου, πήγαινε, ας έλθη ένας άλλος».

115. Ο Τσογβάς τελικά αφέθηκε ελεύθερος και κατέθεσε στη δίκη. Επιστρατεύθηκε στον Εθνικό Στρατό και σκοτώθηκε στην τελευταία φάση του Εμφυλίου.

116. Ο Δωρής ισχυρίζεται ότι είδε και δύο κομμένα κεφάλια, αλλά αυτό μοιάζει υποβολή.

117. *Gross, Revolution from Abroad*, 42.

118. Στο ίδιο, 119-20.

119. S. Wilson, *Feuding, Conflict and Banditry in Nineteenth-Century Corsica* (Κέμπριτζ 1988).

120. ΙΑΑ ΑΒΕ 176/228.